

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Levine

NƏRGİZ CABBARLI
KÖNÜL MAHMUDOVA

Ümumi təhsil müəssisələrinin 4-cü sinifləri üçün

HƏYAT BİLGİSİ

fənni üzrə
DƏRSLİK

© "Şərq-Qərb" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

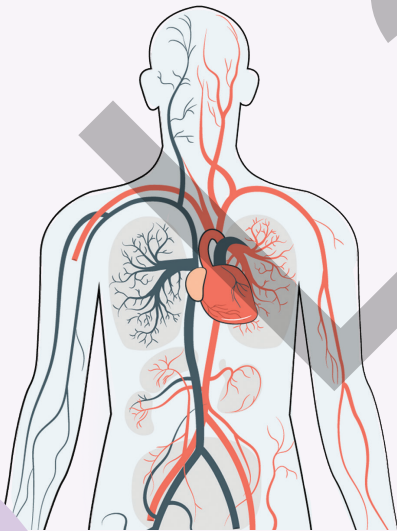
Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

ŞƏRQ-QƏRB

Mündəricat

I BÖLMƏ

CANLI HƏYAT

1. Orqanlarımız..... 8

2. Bitkilərin həyatımızda rolu.....12

3. Heyvanların həyatımızda rolu16

4. İnsan və mikroorqanizmlər.....21

5. İnsana təsir edən amillər25

6. Sağlamlığımızın qayğısına qalaq.....29

7. Mühit amillərinin canlılara təsiri ... 34

8. Ətraf mühitin qorunması 38

II

BÖLMƏ

FƏRD, AİLƏ VƏ CƏMİYYƏT

9. İnsan sosial varlıqdır42

10. Ailənin cəmiyyətdə rolu46

11. Ailədə və kollektivdə vəzifələrimiz...50

12. Cəmiyyətdə ünsiyyətin rolu.....54

13. Mənəvi keyfiyyətlərimiz58

14. Mənəvi borc62

15. Dini dəyərlər66

III

BÖLMƏ

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ

16. Dövlət orqanları70

17. Hüquqlarımız.....74

18. Dövlət büdcəsi78

19. Pullar82

IV

BÖLMƏ

SAĞLAMLIQ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK

20. Fövqəladə hallar və nişanlar 86

21. Fövqəladə hallarda davranış qaydaları 90

22. Planın çəkilməsi 94

23. İlk tibbi yardım 98

24. Yol hərəkəti qaydaları 102

V

BÖLMƏ

HƏRƏKƏT VƏ ENERJİ

25. Coğrafi obyektlər xəritədə 106

26. Təbii zonalar 111

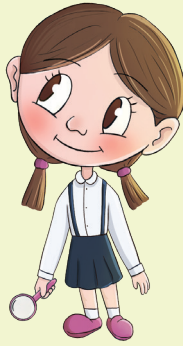

27. Təbii ehtiyatlar 116

Mövzu ilə tanış olaq

Nəticə çıxaraq

Tədqiqat
sualı

Sual

Tapşırıq

Yaddaş

Fəaliyyət

Fəaliyyət üçün
lazım olanlar

Dərslikdəki **QR kodlara**
müraciət edərək mövzu
ilə əlaqədar daha çox
maraqlı məlumat əldə
edə bilərsiniz.

1

Orqanlarımız

Yer üzərində canlılar nə qədər müxtəlif olsa da, onları birləşdirən bir sıra ümumi xüsusiyyətlər var. Canlılar qidalanırlar, tənəffüs edirlər, hərəkət edirlər, çoxalırlar, böyüyürlər, inkişaf edirlər. İnsan da canlıdır. Onun orqanizmində də bu proseslər baş verir. Deməli, o da digər canlılar kimi bioloji varlıqdır.

Orqanizmdə baş verən proseslərdə müxtəlif orqanlar iştirak edir. Onların orqanizmində müəyyən yeri və funksiyası var. Orqanlar bir-biri ilə əlaqəli işləyir. Əsas orqanlardan biri **beyin**dir. O, bədənimizi idarə edir və digər orqanların işini nizamlayır.

Ürək qanı damarlara ötürür. Qan damarlarda hərəkət edərək qida maddələrini bədənimizin hər yerinə çatdırır, zərərli maddələrin isə çıxarılmasını təmin edir. Biz **ağ ciyərlər** vasitəsilə tənəffüs edirik. Nəfəs aldıqda ağ ciyərlərin həcmi dəyişir, təmiz hava ağ ciyərlərə daxil olur. Nəfəs verdikdə isə karbon qazı ilə zəngin hava ağ ciyərlərdən çıxır.

Böyrəklər qanı süzgəc kimi süzərək bədənimizi zərərli maddələrdən təmizləyir. **Qara ciyər** isə qanın tərkibindəki zərərli maddələri zərərsizləşdirir və bədənimizə ötürür. Həzm prosesi **bağırsaqlarda** davam edir.

Qəbul etdiyimiz qidalar ağızda çeynənir və **mədə**yə düşür. Mədə əzələlərinin yığılıb-boşalması nəticəsində qida qarışır və mədə şirəsinin təsiri ilə həzm olunur.

Orqanlarımızın yerinə yetirdiyi işi bilmək vacibdir.

Sizcə, orqanlarımız nə üçün bir-biri ilə əlaqəli işləyir?

Fəaliyyət

İnsan orqanlarının bədəndəki yeri. Onların bir-biri ilə əlaqəsi və yerinə yetirdiyi iş.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

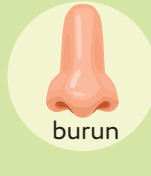
ürək

baş beyin

mədə

burun

qara ciyər

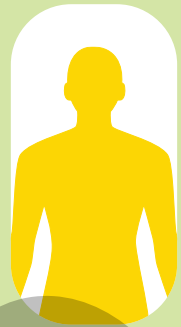
böyrək

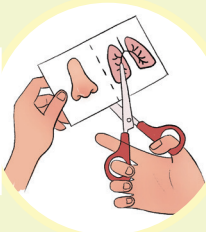
ağ ciyər

göz

1

Orqanların şəkillərini kəsin.

4

BURUN – NƏFƏS
ALMAĞIMIZI
TƏMİN EDİR

Hər bir orqanın yerinə yetirdiyi işi şəklin yanında yazın.

2

BURUN

Orqanların adlarını qeyd edin.

5

BURUN VƏ AĞ
CIYƏRLƏR

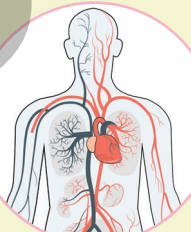
Bir-biri ilə əlaqəli çalışan orqanları müəyyənəldirin və qeyd edin.

3

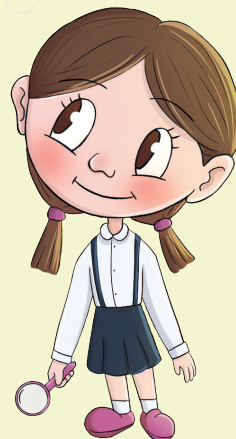
Hər bir orqanın şəklini insan modelinin uyğun yerinə yapışdırın.

6

Bu əlaqənin nədən ibarət olduğunu müzakirə edin və nəticələri yazın.

1. Hansı orqanları yerləşdirərkən çətinlik çəkdiyiniz?
2. Yerləşdirdiyiniz orqanlar başqa hansı orqanlarla əlaqəlidir?

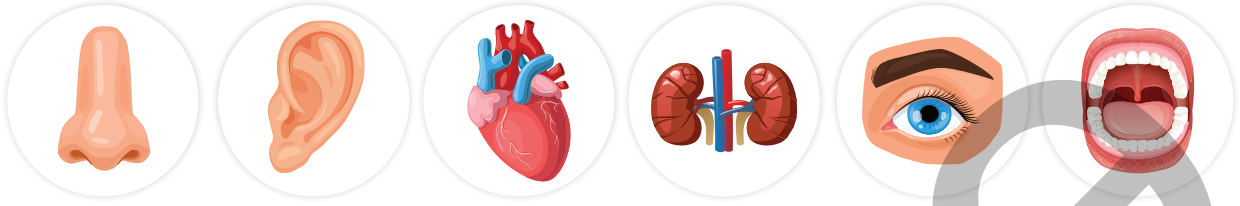

Hansı duyğu orqanlarını tanıyırsınız?

Orqanlardan hansılar ətraf aləm haqqında məlumat almağımızı təmin edir?

Şəkillərdəki hansı orqan ətraf aləmdən aldığımız məlumatları qəbul edir və ümumiləşdirir?

Sizcə, hər hansı bir orqanın fəaliyyətinin pozulduğunu necə hiss edə bilərik?

Aşağıdakı xüsusiyyətlər hansı orqanlara xas xüsusiyyətlərdir?

dəri

ürək

ağ ciyər

beyin

- Gözümüzü yumaraq əşyanın formasını, bərk, isti, soyuq, yumşaq olmasını vasitəsilə hiss edə bilərik.
- Nəfəsalma və nəfəsvermə zamanı həcmi dəyişir.
- Elmdə əldə edilən nailiyyətlər, insanın şüurlu fəaliyyəti gedən proseslər nəticəsində baş verir.
- yığılıb boşalır və qanın bədəndə hərəkətini təmin edir.

Qanın zərərli maddələrdən təmizlənməsində hansı orqanlar iştirak edir?

Uyğunluğu müəyyən edin:

Dəri

1. Zəhərli maddələri zərərsizləşdirir.

Qara ciyər

2. Bədənimizə qida maddələrini çatdırır.

Mədə

3. Qidanı həzm edir.

Ağ ciyər

4. Qanı süzür.

Ürək

5. Bədəni zədələnmələrdən qoruyur.

Böyrək

6. Qanı oksigenlə zənginləşdirir.

Düzgün variantı seçin.

- ★ Nəfəs aldıqda **ağ ciyərlərə/qara ciyəre** hava daxil olur.
- ★ Qan **damarlar/ürək** vasitəsilə qanı və qida maddələrini bədəne çatdırır.
- ★ **Böyrək/ürək** qanı süzgəc kimi süzərək lazımsız maddələri ayırır.
- ★ **Beyin/böyrəklər** hərəkətlərimizi, düşüncələrimizi idarə edir.
- ★ **Mədə/dəri** bədənin üzərini örtərək onu zədələnmədən qoruyur.

Fakt

İnsanın qulaqları eşitmə funksiyasını yerinə yetirir. Lakin qulaqlar həm də insanın müvazinətini qorumasına cavabdehlik daşıyır.

Maraqlı

Gülmək insanın ürəyini sağlamlaşdırır. Alimlər müəyyən ediblər ki, gülüş sayəsində insanların ürək divarları daha yumşaq olur, qan dövranı isə təxminən 20 faiz sürətlənir.

Nəticə

İnsan bədənində müxtəlif orqanlar yerləşir. Hər birinin öz funksiyası var və onlar bir-birinə kömək edir, bir-biri ilə əlaqəli işləyir.

2

Bitkilərin
həyatımızda rolu

Bitkilərin insan həyatında rolu müxtəlifdir. Onlar canlıların nəfəs alması üçün havanı oksigenlə zənginləşdirir, güclü küləklərin qarşısını alırlar. İnsanlar qədim zamanlarda bitkilərlə qidalanırdılar. Sonra onlardan dərman və boyaq maddələri hazırlamaq, parça toxumaq və s. üçün də istifadə etməyə başladılar.

Zaman keçdikcə insanlar bitkiləri özləri əkib-becərməyi öyrəndilər. Aloe, diffenbaxiya, kalla, qızılgül, nərgiz, kaktus, xlorofitium kimi bitkilərə evlərinizdə, məktəblərdə, küçə və parklarda çox rast gələ bilərsiniz. Bu bitkilər zövq almaq, xoş ətri, otağın havasının təmizlənməsi üçün yetişdirilir. Lakin unutmayın ki, bəzi **bəzək bitkiləri**nə, məsələn, diffenbaxiyaya qulluq zamanı ehtiyatlı olmaq lazımdır. Çünki bu bitkilərin yarpaqlarının əllə ovulması, qoparılması insan və ev heyvanları üçün təhlükəlidir. Dilin, dodaqların şişməsinə, nəfəs tıxanıqlığına səbəb ola bilər. Ona görə də diffenbaxiya bitkisinə toxunduqdan sonra əlləri mütləq yumaq lazımdır.

Müalicə məqsədilə istifadə olunan nanə, itburnu, çobanyastığı, kəklikotu kimi **dərman bitkiləri** də var. Tarlalarda bitən pambıq, günəbaxan kimi bitkilər **texniki bitkilər** adlandırılır. Pambıqdan lif, yağ alınır, parçaların toxunmasında, avtomobil təkərinin, kəmərlərin istehsalında geniş istifadə edilir. Ondan alınan yağdan yemək məhsulları, sabun, lak, spirt hazırlanır. Hələ qədim zamanlardan Azərbaycanda nar, tut, zəfəran, heyva bitkilərinin köklərindən **boyaq maddəsi** əldə edilib.

Sizcə, bitkilərin insan həyatında başqa nə kimi rolu vardır?

Fəaliyyət

Bitkilərin insan həyatında roluna görə qruplaşdırılması.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

aloe

diffenbaxiya

kaktus

nar

pambıq

boranı

zəfəran

heyva

günəbaxan

çobanyastığı

1

Dərman bitkilərinin şəkillərini seçin və adlarını qeyd edərək iş vərəqinə yapışdırın.

4

PAMBIQDAN

Bu bitkilərdən hansı məqsədlərlə istifadə edildiyini yanında qeyd edin.

2

NANƏ-

Bu bitkilərdən hansı xəstəliklərin müalicəsində istifadə edildiyini yazın.

5

Boyaq məqsədilə istifadə edilən bitkilərin şəkillərini seçib adlarını yazmaqla iş vərəqinə yapışdırın.

3

Texniki bitkilərin şəkillərini seçin və adlarını qeyd etməklə iş vərəqinə yapışdırın.

6

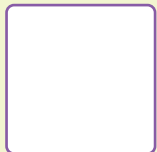
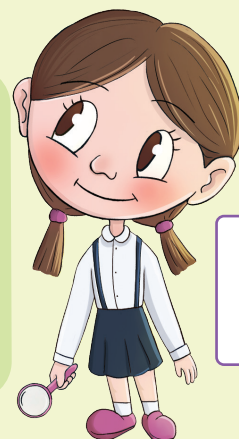
ZƏFƏRANDAN

Bu rənglərdən nə məqsədlə istifadə olunduğunu yazın.

1. Bitkiləri əhəmiyyətinə görə necə qruplaşdırdınız?
2. Bu qruplara tanıdığınız başqa hansı bitkilərin adlarını əlavə edərdiniz?
3. İnsan həyatında bitkilərin başqa hansı əhəmiyyəti var?

Qida məqsədilə istifadə olunan bitkilər hansılardır?

Hansı texniki bitkiləri tanıyırsınız? Onlardan hansı məqsədlərlə istifadə edilir?

Şəkillərdə verilənlərdən hansılar boyaq bitkisi-dir?

Həm bəzək, həm də dərman bitkisi kimi istifadə olunan bitkini seçin. Bu bitkinin müalicəvi əhəmiyyətini araşdırın.

Qruplaşdırmanın düzgünlüyünü müəyyən edin:

a. Qida əhəmiyyətli bitkilər
1, 2, 10

b. Bəzək bitkiləri
4, 5, 8

c. Texniki bitkilər
3, 9

d. Dərman bitkiləri
6, 7

e. Boyaq kimi istifadə olunan bitkilər
1, 8

Açar sözlərdən istifadə etməklə cümlələri tamamlayın.

müalicə

qida

texniki

bəzək

- Kəklükotunun çiçəklərindən, itburnunun meyvələrindən insanlar məqsədilə istifadə edirlər.
- Qarpız, yemiş, pomidor bitkilərindən kimi istifadə olunur.
- Avtomobil təkərlərinin, kəmərlərin istehsalında pambıq lifindən istifadə edilir. Pambıq bitkidir.
- Kalla, diffenbaxiya, kaktus bitkilərini insanlar zövq almaq üçün yetişdirir. Bu, bitkilər bitkiləridir.

Təbiətdə zəhərli bitkilərə də rast gəlinir. *Quşüzümü*, *xanımotu* bu bitkilərdəndir. Onlardan biri haqqında araşdırma aparın. İnsanı necə zəhərləyə biləcəyi, zəhərlənmənin əlamətləri haqqında məlumat toplayın.

Xanımotu

Quşüzümü

Fakt

Şam meşələrinin havası insanların sağlamlığı üçün xeyirlidir. Şam ağaclarının özlərindən xaric etdiyi xüsusi maddələr xəstəlik-törədən mikroorqanizmləri məhv edir.

Maraqlı

Konfet ağacının meyvəsi qəndən də şirindir və astma xəstələri üçün faydalıdır. Göyçayda, Lənkəranda yetişir.

Nəticə

İnsanlar bitkilərdən qidalanmaq, dərman və boyaq maddələri hazırlamaq, kağız, parça əldə etmək üçün istifadə edirlər.

3

Heyvanların həyatımızda rolu

Heyvanlar həm təbiətdə, həm də insan həyatında mühüm rol oynayırlar. Qədim insanlar heyvanları ovlayaraq ətindən qida, dərisindən geyim, sümüyündən silah kimi istifadə etmişlər. Zaman keçdikcə onların insan həyatındakı rolu dəyişmişdir. At, inək, qoyun və s. heyvanlar insanın həyatında əhəmiyyətli yer tutur. Qoyun və inəklərin əti, südü, yunu və dərisindən istifadə edilir. Bal arısının balı əvəzolunmaz qidadır, müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur, dərman hazırlanır. İpəkqurdunun hazırladığı sapdan ipək parçalar toxunur.

Hörümçəklər uşaqlara çox qorxulu görünür. Bəzi ölkələrdə hörümçək sancması nəticəsində hər gün bir neçə nəfər həkimə müraciət etməli olur. Lakin bu heyvanların faydası da vardır. Məsələn, dünyanın ikinci böyük adası olan Yeni Qvineyada balıqçılar hörümçəklərin torundan balıq tutmaq üçün istifadə edirlər. Hörümçək torundan parçalar da toxunur.

Müxtəlif növ balıqlardan, çay xərçəngindən, yengəcdən, bəzi meduzalardan qida kimi istifadə edilir. Əqrəbin, ilanın zəhərindən dərman hazırlanır. Zəlilərdən bəzi xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir.

İnsan üçün əhəmiyyətli olan heyvanlar kimi, bir çox xəstəliklərə səbəb olan ziyanlı canlılar da var. Onlar insan orqanizmindəki qida maddələrindən, insanın qanından istifadə edir, öz zəhərini yeridir və xəstələnməyə səbəb olurlar. Məsələn, qurdların bir çox nümayəndələri insanda müxtəlif xəstəliklər yaradır. Qurd xəstəliklərindən qorunmaq üçün gigiyena qaydalarına əməl etmək lazımdır. Milçək və ağcaqanadlar qurd xəstəliklərinin yayılmasına səbəb olduğu üçün onlarla daim mübarizə aparılmalıdır.

Heyvanların insan həyatında başqa hansı rolunu müşahidə etmisiniz?

Fəaliyyət

Heyvanların insan həyatında rolunun müəyyənləşdirilməsi.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

xərçəng

arı

at

zəli

askarid qurdu

zəhərli ilan

tut ipəkqurdu

pişik

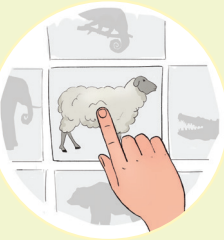

qoyun

akvarium balığı

1

İnsan həyatı üçün faydalı olan heyvanların şəkillərini seçin və adlarını qeyd edin.

4

Şəkilləri yapışdırın və bu heyvanların ziyanı haqqında bildiklərinizi yazın.

2

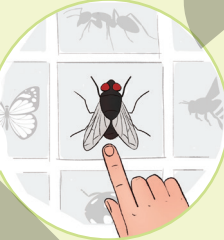
Bu heyvanların insan həyatı üçün faydasını qeyd edin.

5

İnsan həyatındakı roluna görə faydalı və ziyanlı olan heyvanların şəkillərini seçin və adlarını qeyd edin.

3

İnsan həyatı üçün ziyanlı olan heyvanların şəkillərini seçin və adlarını qeyd edin.

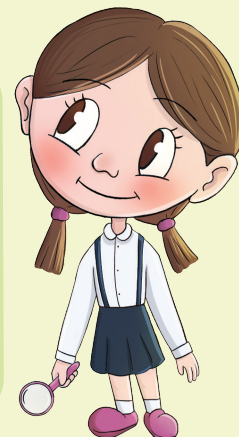
6

Bu şəkilləri yapışdırın, faydalı və zərərli xüsusiyyətlər haqqında bildiklərinizi yazın.

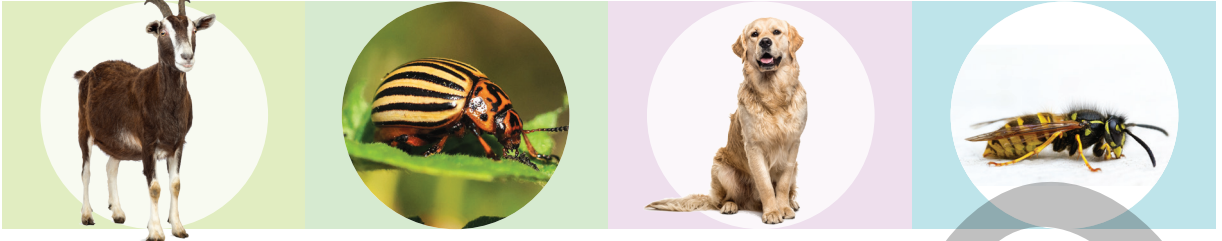

1. Fəaliyyət əsasında hansı nəticələri əldə etdiniz?
2. Hansı heyvanları insan həyatı üçün ziyanlı, hansıları əhəmiyyətli hesab etdiniz? Nə üçün?
3. Heyvanlar olmasaydı, insanların həyatı necə olardı?

Şekillərdə verilən heyvanlardan hansıların insan həyatındakı rolunu faydalı hesab etmək olar? Bu faydalar nədən ibarətdir?

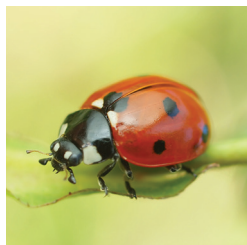
Meşələrin qırılması həşəratların sayının azalmasına səbəb olur. Həşəratların insan həyatında roluna aid araşdırma aparın.

Şekillərdəki heyvanların insan həyatı üçün hansı zərərli xüsusiyyətləri təsvir edilib?

Verilmiş heyvanların içərisindən faydalı hesab olunanları seçin, faydası haqqında araşdırma aparın.

İnsanın ev heyvanlarını bəsləməsi onların həyatında necə rol oynayır? Heyvanların bəslənməsində hansı qaydalara əməl olunmalıdır?

Ev heyvanlarının bəslənilməsi zamanı əməl etməli olduğunuz qaydalar barədə məlumat vərəqi hazırlayın və məktəbdə paylayın.

Sizcə, zəhərli hörümçəklərin insanı sancması nələrə səbəb olur? Hörümçək sancması zamanı insana necə yardım edilməlidir?

Azərbaycanda boz, sarı, qara əqrəb geniş yayılıb. Bu əqrəblərə harada rast gəlmək olar? Əqrəb sancmasının insana təsiri haqqında məlumat toplayın. Bu zaman insana necə yardım olunmalıdır?

boz əqrəb

sarı əqrəb

qara əqrəb

Səhv fikirləri seçin. Seçiminizi əsaslandırın.

- Tut ipəkqurdunun hazırladığı sapdan parça toxunur.
- Zəlilərin zəhərindən dərman hazırlanır.
- Milçəklər qurd xəstəliklərinin yayılmasına səbəb olur.
- Hörümçəklər bitki kökləri ilə qidalanaraq onları məhv edir.
- Çayırtkələr bitkiçiliyə ziyan vurur.

ABŞ alimləri insan ölümünə səbəb olan ən təhlükəli canlıları açıqlayıblar. Sən demə, ən təhlükəli heyvanlardan biri ağcaqanaddır. Ona görə də onlarla daim mübarizə aparılmalıdır.

Çəyirtkələr və əksər böcəklər əkin sahələrinə ziyan vurur. Lakin Qədim Misirdə əkin sahələrinin əsas ziyanvericisi begemotlar hesab olunurdu.

Təbiətdəki heyvanlardan qidalanmaq, dərman və geyim hazırlamaq üçün istifadə edilir. İnsana zərər verən heyvanlar da var.

Verilən fikirləri həşəratların faydası və ziyanı olaraq qruplaşdırın.

a. Həşəratların faydası

b. Həşəratların ziyanı

1

Parabüzən bitki zərərvericilərini məhv edir. Onların sayını azaldır.

2

Qarışqa torpaqda yollar açır, onu yumşaldır.

3

Danadişi torpaqda yaşayır və bitki kökləri ilə qidalanır.

4

Çəyirtkə bitkilərin müxtəlif hissələri ilə qidalanır.

4

İnsan və mikroorqanizmlər

Çox kiçik ölçülü bakteriyalar, göbələklər **mikroorqanizmlərə** aid edilir. Onlar bizi əhatə edən hər yerdə – insan orqanizmində, qida məhsullarının üzərində və təbiətdə yaşayırlar. Onlardan tibdə də istifadə olunur.

Mikroorqanizmləri iki cür qruplaşdırı bilərik: **ziyanlı və faydalı**. Süd məhsullarının – qatıq, pendirin hazırlanmasında, spirtin alınmasında mikroorqanizmlərdən istifadə olunur. Onlara insan orqanizmində də rast gəlinir. Bəzi mikroorqanizmlər insanın bağırsağında yaşayır və qidanın həzm olunmasına kömək edir. Onlar olmazsa, insan orqanizmindəki proseslər düzgün getməz, orqanizm zəifləyər və bu, xəstəliklərin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Bir qrup mikroorqanizmlərdən müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə etmək üçün dərman hazırlanır. Onlar içməli suyun təmizlənməsində, torpağın əmələ gəlməsində də iştirak edir. Lakin mikroorqanizmlərin insan üçün faydası kimi ziyanı da vardır.

Bəzi mikroorqanizmlər qida maddələrini istifadə edilə bilməyəcək hala salır. Yəqin ki, meyvələrin, çörəyin çox saxlandığı zaman üzərində göy, qara kif örtüyünün əmələ gəldiyini görmüsünüz. Bunu törədən kif göbələkləridir. Bu cür qida məhsullarından istifadə etmək olmaz. İnsanlar alma, armud, xurma, gavalı və s. kimi meyvələri xarab olmaqdan qorumaq üçün qurudur, bəzi tərəvəzləri duza, turşuya qoyurlar.

Mikroorqanizmlərin bəziləri bitki və heyvanlarda, insanda xəstəliklərə səbəb olur. İnsanda vərəm, angina, keçəllik kimi xəstəlikləri törədən məhz mikroorqanizmlərdir.

Mikroorqanizmlərin insan həyatında başqa nə kimi rolu vardır?

Təcrübə

Mikroorqanizmlərin insan həyatındakı rolu.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

plastik şüşə

quru maya

şar

ılıq su

4-5 ədəd qənd

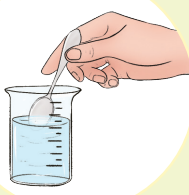

çay qaşığı

stəkan

1

Şüşə qaba ılıq su əlavə edin və içərisinə 4 ədəd qənd ataraq qarışdırın.

4

Eyni prosesi bu dəfə plastik şüşədə edin.

2

Alınan qarışımın içərisinə bir az quru maya əlavə edin.

5

Şüşənin başına rezin şar keçirin.

3

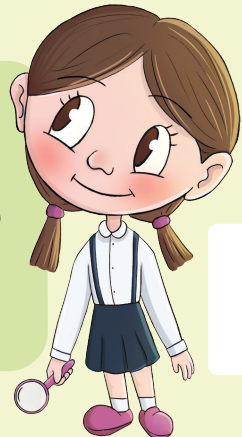
4-5 dəqiqəlik isti yerə qoyun, sonra yaranan vəziyyəti müşahidə edərək nəticələri qeyd dəftərinə yazın.

6

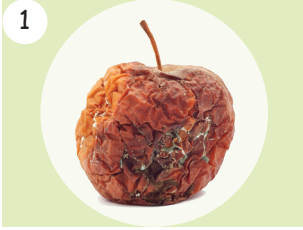
Baş verənləri müşahidə edərək nəticəni qeyd dəftərinə yazın.

1. Sizcə, stəkandakı qarışımın köpməsinin səbəbi nədir?
2. Rezin şarın hava ilə dolması nəyi göstərir?
3. Xəmirin şişməsi ilə bu proses arasında hansı əlaqə var?
4. Sizcə, bu mikroorqanizmlər faydalı, yoxsa ziyanlıdır? Nə üçün belə düşünürsünüz?

Şəkillərdən hansında mikroorqanizmlərin faydası təsvir edilib?

Çörək, meyvə və digər qida məhsulları üzərində mikroorqanizmlərin zərərli təsiri müşahidə edilərsə, necə davranmaq lazımdır? Səbəbini necə izah edərsiniz?

Heyvanlar üçün tədarük edilən otun qurudulmasının səbəbi nədir? Fikrinizi əsaslandırın.

Mikroorqanizmlər insanda hansı xəstəliklərə səbəb olur?

Uyğunluğu müəyyən edin:

Mikroorqanizmlərin ziyanı

Mikroorqanizmlərin faydası

- a) torpağın əmələ gəlməsi
- b) dərman hazırlanması
- c) qida maddələrinin kiflənməsi
- d) ölmüş heyvanların çürüməsi

- e) balıqçı torlarının çürüməsi
- f) qidanın bağırsaqda həzmi
- g) süd məhsullarının alınması
- h) çörəyin kiflənməsi

Çoxunuz payızın sonunda meşədə, parkda ağacların tökülmüş yarpaqlarının, qırılmış budaqlarının yerdə qalın bir təbəqə əmələ gətirdiyini görmüşsünüz. Bir müddətdən sonra onlardan əsər-əlamət qalmır. Sizcə, buna səbəb nədir?

Fakt

Cənubi koreyalı alimlər müəyyən ediblər ki, zərərli mikroorqanizmlərə ən çox supermarketlərdə alış-veriş arabalarının tutacaqlarında rast gəlinir. Kompüter siçanı da bu baxımdan təhlükəlidir.

Maraqlı

Yağışdan sonra torpaqdan xüsusi qoxu gəldiyini, yaqin ki, hiss etmişsiniz. İnsanlar bu qoxunu çox sevirler. Əslində, bu qoxu torpaq səthində yaşayan mikroorqanizmlər səbəbindən yaranır.

Nəticə

Mikroorqanizmlər insan həyatında müxtəlif cür rol oynayırlar. Onlar həm xeyirli, həm də zərərli ola, xəstəlik yaya bilirlər.

Açar sözlərdən istifadə etməklə cümlələri tamamlayın.

vərəm

Kif göbələyi

faydalı

- Mikroorqanizmlər insanda xəstəliyi törədir.
- Qida maddələrini istifadəyə yararsız hala salan .
- Süd məhsullarının hazırlanmasında mikroorqanizmlərdən istifadə onların xüsusiyyətinə aiddir.

İnsanda keçəlik xəstəliyinin yaranmasına səbəb göbələklərdir. Bu xəstəliyin insana necə yoluxduğuna aid məlumat toplayın.

Doğru və yanlış fikirləri müəyyən edin.

- 1 Mikroorqanizmlər bitki qalıqlarını, heyvan cəsədlərini çürüdür və bu onların faydasını göstərir.
- 2 Mikroorqanizmlər yalnız insanda xəstəliklərə səbəb olur.
- 3 Müxtəlif ərzaqları bakteriyalardan qorumaq üçün onları qurutmaq lazımdır.

5

İnsana təsir edən
amillər

Ətrafda baş verən hadisələr, başqa insanlarla münasibətlərimiz, əhvali-ruhiyyəimiz sağlamlığımıza ciddi təsir göstərir. Məsələn, bayram şənliklərində iştirak etmək, təhsildə yüksək nəticələr qazanmaq, dostlarla və valideynlərlə birgə vaxt keçirmək uşaqların özünü xoşbəxt hiss etməsinə səbəb olur. Şəkil çəkmək, cizgi filmlərini izləmək, əylənmək də gözəl duyğular yaradır. Bununla yanaşı, insanları məyus edən, həyəcanlandıran, əsəbiləşdirən hadisələr də baş verir. Məsələn, təhsildə arzulanan nəticənin əldə olunmaması, dostlar arasında münasibətlərin pozulması, yaşanılan evin, mühitin dəyişdirilməsi əsəb gərginliyi yarada bilər. Orqanizm bu cür hadisələr qarşısında gərginlik keçirir.

Əsəb və gərginliyin səbəblərindən bir də oturmaq həyat tərzidir. İnsan hərəkətdə olarkən, oyun oynayarkən, söhbət edərkən özünü daha xoşbəxt hiss edir. Televizor, kompüter qarşısında uzun müddət oturmaq, telefonda oyun oynamaq isə gərginlik yaradır.

Unutmaq olmaz ki, əsəb və gərginlik insanın yalnız hansısa orqanına deyil, bütün bədənində təsir göstərir və onun müqavimətini azaldır. Ürək və böyrəklərin işini pozur. Ürək döyüntüsünün artmasına, yorğunluğa, yuxunun və iştahın pozulmasına, baş və mədə ağrılarına və s. səbəb olur.

İnsan əsəbi və gərgin anlarda özünü ələ almağı bacarmalı və bu vəziyyətdən çıxmaq üçün necə davranmaq lazım gəldiyini bilməlidir. Bunun üçün təmiz havada gəzmək, düzgün qidalanmaq, idmanla məşğul olmaq, münaqişələrdən uzaq durmaq lazımdır.

Sizcə, əsəbi və gərgin olduğunuz zaman necə davranmalı, sağlamlığınızı necə qorumalısınız?

Fəaliyyət

Əsəbi gərginliyin ilk əlamətləri. Bu hallarda vəziyyətdən çıxmaq üçün atılan addımlar.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

baş ağrısı

musiqi dinləmək

yuxulu

idman etmək

əsəbilik

gərginlik

qalib

xəstə

1

İnsanın əsəblərinin gərgin olduğunu ifadə edən xüsusiyyətləri müəyyən edin və yazın.

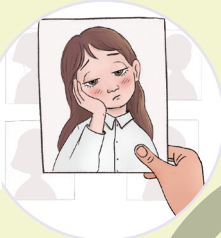
4

DƏRİNDƏN NƏFƏS ALMAQ

Əsəbi gərginlik anında ilk edilməli olan hərəkətləri qeyd edin.

2

Bu xüsusiyyətlərə uyğun şəkilləri seçin və yapışdırın.

5

Buna uyğun şəkilləri seçib yapışdırın.

3

PİS QIYMƏT ALMAQ, ...

Əsəb gərginliyinin səbəbi ola biləcək hadisələri qeyd edin.

6

Seçilən vasitələrdən hansının insan sağlamlığına ziyan vura biləcəyini müəyyən edin və yazın.

1. Sizcə, əsəb gərginliyinə ən çox hansı hadisələr səbəb olur?
2. Belə vəziyyətdə, ilk növbədə, necə davranırsınız?
3. Sizcə, insanın özünü əsəb gərginliyindən çıxarması üçün ən effektiv yol nədir?

Aşağıda verilənlərdən hansı insanda gərginliyə səbəb ola bilər?

1

2

3

4

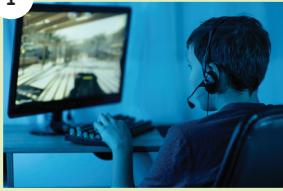

Cəmiyyətdə əsəb gərginliyi yaradan hansı amilləri müşahidə etmişiniz?

Şəkillərdən hansında insanı gərginlikdən azad edəcək vəziyyət təsvir edilib? Nə üçün belə hesab edirsiniz?

1

2

3

4

Aşağıda verilənlərdən hansı şagirdlərdə əsəb gərginliyi yarada bilər? Səbəbini izah edin.

- ★ Öz görünüşündən narazılıq
- ★ Ailədəki dava-dalaş
- ★ Məktəbdə yüksək nəticələrin əldə edilməsi

- ★ Təhlükəni əks etdirən film izləmək
- ★ Oyun oynamaq

Sizcə, nə üçün insanlara gərgin iş və dərs həftəsindən sonra təbiət qoynunda istirahət etmək tövsiyə olunur?

Təbiətdə vaxt keçirməyin insan sağlamlığına təsirini araşdırın.

Kompüter oyunları 5 duyğu orqanımıza əsaslı təsir edir. Uzun zaman telefonda, kompüterdə oyun oynamaq əsəbilik yaradır. Hətta kompüter oyunlarından və internetdən asılılıq da yarana bilər.

Alimlər hesab edirlər ki, həyəcanlı anlar keçirməyin bəzən insana xeyri də ola bilər. Çünki stres bəzi insanlarda beyinin inkişafını yaxşılaşdırır. Amma bu, hamıya aid deyil.

İnsan müxtəlif səbəblərdən əsəb gərginliyi keçirə bilər. Lakin hər zaman özünü ələ almağı, dərinə nəfəs alaraq sakitləşməyi bacarmaq lazımdır.

Düzgün fikirləri müəyyən edin.

- Vitamin əksikliyi gərginliyə səbəb olur.
- Yuxusuzluq, uzun müddət telefonda istifadə gərginlik yaradır.
- Sevinc gərginliyə səbəb ola bilməz.
- Əsəb və gərginlik diqqətin zəifləməsinə təsir edir.

Gərginlik hallarında orqanizmə kömək etmək üçün verilənləri "xeyirli" və "zərərli" adı altında qruplaşdırın.

- 1 Yuxu
- 2 İsti vanna qəbul etmək
- 3 Dadlı yemək yemək
- 4 Yüksək səslə musiqi dinləmək
- 5 Dostlarla söhbət etmək
- 6 Dərindən nəfəs almaq
- 7 İdmanla məşğul olmaq
- 8 Gəzintiyə çıxmaq
- 9 Gərginlik yaradan səbəbin ünvanına deyinmək
- 10 Kompüter oynamaq

Gərginlikdən uzaq olmaq üçün:

- ★ yaxşı dincəlin;
- ★ fiziki aktivliyinizi artırın;
- ★ dostlarınız və ailə üzvlərinizlə çox vaxt keçirin;
- ★ aqressivlik yaradan oyunlar oynamayın;
- ★ tez-tez gülümsəyin.

6

Sağlamlığımızın
qayğısına qalaq

İnsanlar hər zaman öz orqanizmlərini öyrənmiş və sağlamlıqlarının qayğısına qalmışlar.

Sağlam həyat tərzi dedikdə insanın gümrah yaşaması və xəstəliklərdən uzaq olması nəzərdə tutulur. Sağlamlığın qayğısına qalıb xəstələnməmək orqanizmi müalicə etməkdən daha yaxşıdır.

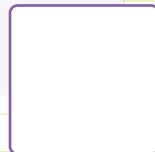
İnsan sağlam qalmaq üçün gündəlik rejimini düzgün qurmali, düzgün qidalanmalı, zərərli vərdislərdən uzaq olmalıdır. Gün rejiminə əməl etmək vacibdir. Belə olduqda insan intizamli olmağı, işlərini, vəzifələrini vaxtında yerinə yetirməyi öyrənir. Bu isə əlavə gərginliyin yaşanmasına mane olur. İdmanla məşğul olmaq, hava şəraitinə uyğun geyinmək, həmyaşıdlarla daim xoş ünsiyyət saxlamaq da sağlamlığa müsbət təsir göstərir.

Sağlam qidalanma və yuxu rejiminə əməl etmək məktəblilər üçün çox vacibdir. Bu qaydalara əməl edilmədikdə dərslərə diqqətin itməsi, bədən çəkisinin normadan çox və ya az olması, zəiflik və həddindən artıq yorğunluq yaranır. Yaddaşın və düşünmə qabiliyyətinin zəifləməsi baş verir. Ona görə də həkimlər məktəblilərin axşam saat 21:00-dan gec yatmasını, sağlam qidalanmasını məsləhət görürlər.

Kompüterlərdən həm bilikləri artırmaq, həm də əyləncə məqsədilə istifadə olunur. Lakin uzun müddət kompüterdən istifadə etmək insanın sağlamlığına təsir göstərir. Kürək və baş ağrıları yaradır. Görmə qabiliyyətini zəiflədir. Yuxu pozğunluğu və gərginlik yaradır. Kompüterdə işləyərkən ekran gözlərinizdən 55–65 sm aralı olmalıdır. Kompüter olan otaqda və zallarda hava tez-tez dəyişdirilməlidir.

Sizcə, insan sağlamlığına ziyan vuran başqa hansı vərdislər var və onlardan necə azad ola bilərik?

Fəaliyyət

Sağlamlığı qorumağın yolları. Sağlamlığa ziyan vuran vərdişlər.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

1

Kağızın mərkəzində **sağlam görünüşlü uşaq** şəkli yapışdırın.

4

Kağızın mərkəzində **halsız görünən** uşaq şəkli yapışdırın.

2

Sağlamlığı qorumaq üçün vacib olan şərtləri yazın.

5

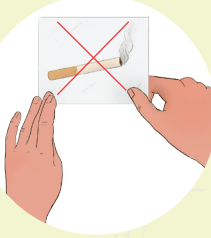

İnsan sağlamlığına mənfi təsir edən amilləri yazın.

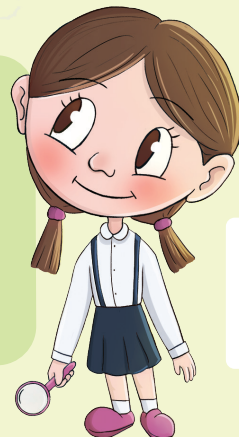
3

6

1. Sizcə, sağlam olmaq üçün hansı hərəkətləri vərdişə çevirmək lazımdır?
2. Pis vərdişlərdən qorunmaq üçün siz nə edirsiniz?
3. Hansı vərdişləri özünüzdə formalaşdırmaq istərdiniz?

Sizcə, nə üçün insan öz sağlamlığını qorumaq lazımdır?

Aşağıda verilən hərəkətlərdən hansı sağlamlığımızı qorumağa kömək edəcək?

- 1 Yeməkdən əvvəl və sonra əlləri yumaq
- 2 Uzun müddət kompüterdən istifadə etmək
- 3 Yalnız meyvə və tərəvəzlə qidalanmaq
- 4 Oturaq həyat tərzini keçirmək

Nə üçün yuxu rejimi sağlam həyat tərzinin şərtlərindən hesab edilir?

İdmanla məşğul olmaq sağlamlığımıza necə təsir göstərir? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

Şəkillərdən hansılarda müasir dövrümüzün ən böyük problemi öz əksini tapıb? Fikrinizi əsaslandırın.

Uyğunluğunu müəyyən edin:

**zərərli
vərdi**

**sağlam
vərdi**

İdmanla məşğul oluram

Təmiz havada gəzirəm

Yüksəs səslə musiqi dinləyirəm

Gec yatıb, tez dururam

Kompüterdə saatlarla oyun oynayıram

Təmiz su içirəm

Meyvə-tərəvəz xoşlayıram və yeyirəm

Uşaqlardan hansı sağlamlığının qeydinə qalır? Bəs hansı xəstəliyin yayılmasına səbəb ola bilər?

Yemək-
dən əvvəl və
sonra əllərimi
yuyuram.

Havaya uy-
ğun geyi-
nirəm.

Xəstələnən-
də qoruyucu
maska taxmı-
ram.

Öskürüb
və asqıran za-
man ağzımı və
burnumu tut-
muram.

Açar sözlərdən istifadə etməklə mətni tamamlayın

su

qida

vitamin

Meyvə və tərəvəzlər , zəngindir. Onlar orqanizmin yoluxucu xəstəliklərdən qorunmasını təmin edir. , çatışmadıqda insanda yorğunluq, müxtəlif xəstəliklər yaranır. Gözlər zəif görür, diş ətində, ağızda yaralar əmələ gəlir.

Təqdim edilən mövzulardan birini seçin və təqdimat hazırlayın:

- 1 Həmyaşıdlarla ünsiyyət mənəvi sağlamlıqdır
- 2 Zərərli vərdislərdən uzaq olmaqla sağlamlığın qorunması
- 3 İdmanla məşğul olmaqla sağlamlığın qorunması
- 4 Hava şəraitinə uyğun geyinməyin sağlamlığa təsiri

İnsan oturaq həyat tərzini keçirdikdə beyinin fəaliyyəti zəifləyir. Çünki bu zaman qana oksigen az daxil olur. Ona görə də tez-tez təmiz hava almağa və hərəkətdə olmağa çalışın.

Fakt

Alimlərin müəyyən etdiyinə görə, oğlanların sağlam olması üçün qızlardan 3-5 dəfə daha çox hərəkətə ehtiyacı var.

Maraqlı

İnsanın ünsiyyətdən qaçaraq təklikdə yaşaması immuniteti zəiflədir. Dostlarla ünsiyyət isə gücləndirir. Hər zaman hərəkətli, enerjili və xoşbəxt insanlar soyuqdəymə və qripə belə daha az yoluxurlar.

Nəticə

İnsan sağlam olduqda məqsədlərinə çata, özünə və cəmiyyətə xeyirli ola bilər. Bunun üçün oturaq həyat tərzini, yuxusuzluq və s. pis vərdislərdən uzaq durmaq lazımdır.

7

Mühit amillərinin
canlılara təsiri

İşıq, temperatur, hava, rütubət cansız təbiət amilləridir. Bu amillərin təbiətdəki canlılara təsiri müxtəlifdir. **Temperatur** canlıların böyüməsinə, inkişafına, çoxalmasına, ömrünün uzanmasına təsir göstərir. Əksər canlılar $40-45^{\circ}\text{C}$ temperatūra dözə bilir. İnsan üçün temperaturun $18-20^{\circ}\text{C}$ olması əlverişli hesab edilir. Bəzi bakteriyalar üçün isə bu temperatur 120°C -yə qədərdir.

Yaz-yay aylarında kərtənkəllər, qurbağalar aktivləşir. Havanın temperaturu aşağı düşdükdə isə onlar zəif qidalanırlar, çoxalmırlar. Cücülərə havanın temperaturunun yüksəlməsi mənfi təsir göstərir. Bitki toxumlarının cücərməsi də temperaturdan asılıdır. Buğda toxumları 2°C temperaturda, qarpız toxumları isə 15°C temperaturda cücərir. Bütün bunlar onu göstərir ki, temperaturun ilin fəsilələrindən, yaşayış yerindən asılı olaraq dəyişməsinin canlıların həyat fəaliyyətinə təsiri böyükdür.

Yer üzünün əsas işıq mənbəyi Günəşdir. Günəş şüalarının bir qismi canlılar üçün öldürücü təsirə malikdir, yerə gəlib çatmır. **İşıq** bitkilərin qidalanması, bəzi heyvanların fəallığı üçün vacib amildir. Meşələrdə bitkilər işığa olan ehtiyaclarına görə yerləşirlər. Yuxarı doğru uzanan işıqsevən bitkilərdir, aşağı getdikcə isə kölgəyə davamlı bitkilər bitir. Bitki və heyvanlarda gecə və gündüz həyat tərzinə uyğunlaşma da işıqlanma ilə əlaqədardır.

Bitki və heyvanların çoxu rütubətsevəndir. Qurbağaların çoxalması yalnız su mühitində gedir. **Rütubət** çatışmaması bəzi heyvanların gecə həyat tərzinə keçməsinə, səhra gəmiricilərinin, dəvələrin bədənində piyin toplanmasına, bir qrup bitkilərin yayda yarpaqlarını tökməsinə, tısbağaların yay yuxusuna getməsinə səbəb olur.

Göründüyü kimi, bütün canlıların onlara təsir göstərən amillərə qarşı dözümlülük həddi vardır.

Sizcə, mühit amilləri canlıların
qruplaşmasına necə təsir göstərir?

Fəaliyyət

Canlıların yaşadıkları ərazilərə uyğun qruplaşdırılması.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

dəvəquşu

qurbağa

sincab

ilbiz

dəvətikanı

kirpi

su hörümçəyi

cüyür

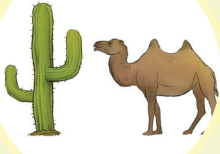

dəvə

kaktus

1

Şəkillərdəki canlıları yaşadıkları ərazilərə görə qruplaşdırın.

4

SƏHRADA GÜNƏŞİN İSTİSİ

Cansız təbiət amillərinin onlara necə təsir göstərdiyini müzakirə edin və qənaətlərinizi yazın.

2

SƏHRA

Qruplaşmaları adlandırın.

5

MÜHİTƏ UYGUNLAŞMA

Bu canlıların ayrı-ayrı qruplarda yayılmasının əsas səbəbini müəyyən edin və yazın.

3

SƏHRADA YAŞAYAN CANLILAR

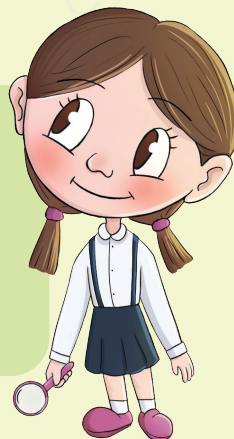
Bu qruplaşmadakı canlılara xas xüsusiyyətləri müzakirə edin və yazın.

6

Nəticəni müzakirə edin.

1. Canlılar hansı qruplarda qruplaşdırıldı?
2. Belə bir bölgünün aparılmasında hansı amillər rol oynadı?

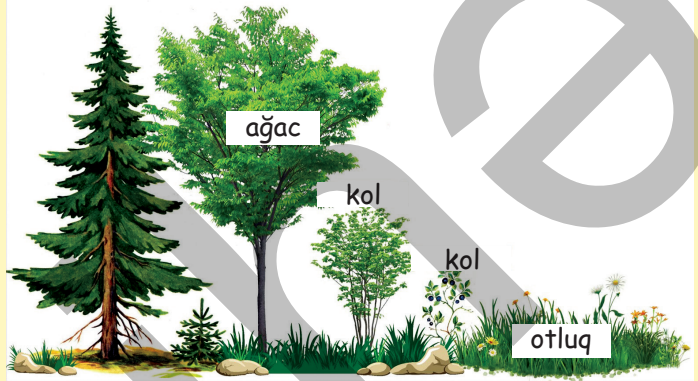
Nə üçün səhralarda bitkilərə az rast gəlinir? Bu bitkilər hansı xüsusiyyətlərə malik olurlar?

Mühit amillərinin təsirindən bitkilərin bəzilərinə yarpaqlar tikana çevrilmişdir. Sizcə, buna səbəb hansı cansız amildir?

Meşədə bitkilərin yerləşməsinə diqqət yetirin. Sizcə, hansı bitki kölgəyə daha çox davamlıdır? Səbəbini araşdırın.

Bəzi bitkilərin qızmar yay aylarında yarpaqlarını tökməsinin səbəbi nədir?

Şam ağacının çatırı yuxarıdadır. Onun bu xüsusiyyətinə uyğun gələn fikri müəyyən edin.

Şam ağacı işıqsevəndir.

Şam ağacı kölgəyədavamlıdır.

Səhv fikirləri seçin.

- Təbiətdə canlı və cansız amillər bir-biri ilə əlaqəlidir.
- Bütün bitki toxumlarının cücərməsi üçün eyni temperatura ehtiyac vardır.
- Torpaqda yaşayan canlılar üçün havanın temperaturu rol oynamır.
- Bütün bitkilər torpaqda suyun çatışmazlığına dözümlüdür.

Mətnə əsasən canlılara hansı mühit amillərinin təsir etdiyini müəyyən edin.

Quşların əksəriyyəti yazda bala çıxarır. Yay aylarında balalar böyüyür və müstəqil yaşamağa başlayır. Payıza doğru isə quşların bir çoxu yuvalama yerlərini tərk edərək cənuba – isti ölkələrə köçürlər.

Mətnə əsasən canlılara hansı mühit amillərinin təsir etdiyini müəyyən edin.

Kirpilər gecə, dəvəquşular isə gündüz həyat tərzini keçirirlər. Temperatur 4 dərəcədən aşağı düşdükdə kirpilər qış yuxusuna gedir. Tısbağalar isə su qıtlığı səbəbindən yay yuxusuna gedir.

Göl dayaz olduğuna görə günəş şüalarının təsirindən daha yaxşı qızır. Bu cür şəraitdə bitkilər də yaxşı inkişaf edir. Su heyvanlarının inkişafı sürətlənir. Göldə digər heyvanlar üçün də yem bolluğu yaranır.

Temperaturdan asılı olaraq heyvanların aktivlik dövrü dəyişir. Avropanın cənubundakı kərtənkəllər 9 ay, şimaldakılar isə daha az müddətdə aktiv olurlar.

Timsahlar və tısbağalar yumurtalarını torpağın günəş enerjisi ilə yaxşı isinən yerlərinə basdırırlar.

Canlıların yaşadıkları mühit amilləri onların yaşamasına, inkişafına mühüm təsir göstərir. Bu amillər heyvanların mühitə uyğun quruluşmasında rol oynayır.

8

Ətraf mühitin
qorunması

Qədim insan qidalanmaq, yaşamaq, özünü təmin etmək üçün hər zaman təbiətdən yararlanıbdır. Lakin zaman keçdikcə insan və təbiət arasında münasibət dəyişib. Böyük şəhərlər tikilib, zavodlar, fabriklər işə salınıb. Elmin, texnikanın inkişafı insanın həyatına müsbət təsir göstərsə də, bu, çox vaxt təbiətə, təbiətdəki canlılara ziyan vurub. Zavodlar, fabriklər, avtomobillər, təyyarələr havanı zərərli qazlarla çirkləndirir. Faydalı qazıntıların çıxarılması çəmənliklərin, meşələrin azalmasına səbəb olur. Çirklənmiş çayların suyunun dənizə tökülməsi nəticəsində oradakı canlılar zərər görür.

Bəzən insanlar bitkilərə zərər verən həşəratları məhv etmək üçün kimyəvi maddələrdən istifadə edirlər. Bu maddələr onları məhv etməklə bərabər, digər canlılara da mənfi təsir göstərir. Nəticədə faydalı cücülər, onlarla qidalanan quşlar da zəhərlənir. Yağış yağdıqda isə zəhərli maddələr sulara qarışaraq çaylara, dənizlərə tökülür və oradakı canlılara təsir göstərir. Bu maddələr su ilə qidalanan bitki, meyvə, tərəvəz və otlar heyvanların ətinə, südünə keçir. Nəticədə heyvan mənşəli qidalarla qidalanan insanların bədənində keçərək orada toplanır və xəstəliklərə səbəb olur.

Ətraf mühitin qorunması üçün hansı yollardan istifadə edilə bilər?

Fəaliyyət

Yaşadığımız ərazi-
nin təmizliyinin qay-
ğısına qalmaq üçün
vasitələr.

Fəaliyyət
üçün lazımdır:

A4 kağız

çirkab sular

torpaq çirklənməsi

rəngli qələm

torpaq çirklənməsi

kley

çirkab sular

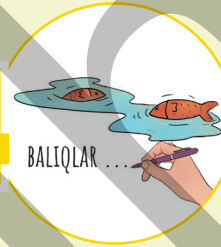
1

XƏZƏR DƏNİZİNİN
SUMQAYIT ŞƏHƏRİ
ƏTRAFINDA SAHİLİ

Yaşadığınız ərazi-
də olan çirklənmə
mənbələrini
müəyyən edin.

4

BALIQLAR ...

Çirklənmənin də-
nizdə və dəniz ət-
rafında yaşayan
canlılara verdiyi zi-
yanları qeyd edin
və şəkillərlə əsas-
landırın.

2

SUMQAYIT ŞƏHƏRİNİN
KANALİZASIYA SULARI
...

Müxtəlif mənbə-
lərdən istifadə et-
məklə ərazi haq-
qında topladığınız
məlumatı iş vərə-
qinə qeyd edin.

5

ÇİRKAB SULARINI
TƏMİZLƏYƏN
XÜSUSİ QURĞULAR
QURASDIRILMA BİLƏR

Çirklənmənin sə-
bəbi və aradan
qaldırılması yolları
ilə bağlı müzakirə-
lərdən çıxarılan nə-
ticələri qeyd edin.

3

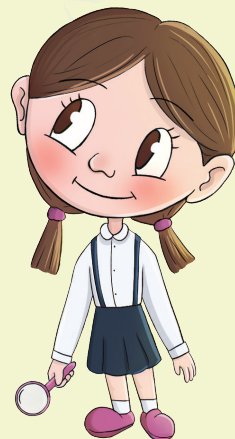
Çirklənməni sübut
edən şəkilləri iş
dəftərinə yapışdı-
rın.

6

Hazırladığınız tək-
liflər vərəqini
məktəbdə və ya-
şadığınız ərazidə
paylayın.

1. Sizcə, çirklənmənin qarşısını almaq üçün hansı vasitə daha yararlı ola bilər?
2. İnsanlar özləri bu çirklənmənin azaldılmasında necə iştirak edə bilərlər?

Havanın çirklənməsinə səbəb olan hansı amillər haqqında məlumatınız var?

Şekillərdən hansında torpağın çirklənməsi təsvir edilib?

Sizcə, nə üçün torpağın, havanın, suyun çirklənməsi yalnız bir şəhərin, ölkənin deyil, bütün dünyanın problemi hesab edilir?

Məktəbiniz və yaşadığınız evin ərazisində ətraf mühitin qorunması üçün hansı işlər görülür?

Ətraf mühitin təmizlənməsi üçün aşağıdakı fəaliyyətlərlə məqsədlər arasında uyğunluğu müəyyən edin.

Elektriklə işləyən maşınların istehsalı

1

Plastik qabların toplanması

2

Kağızın toplanması

3

Zibillərin çeşidlənməsi

4

təkrar istehsal məqsədilə

havanın təmizliyi üçün

T Xəzər beş ölkə ilə əhatə olunub. Onun çirklənməsində bu ölkələrin hər birinin rolu vardır. Dünyada balıq sərvətinə görə şöhrət qazanmış Xəzər dənizi neft və çirkab sularla çirkləndirilir. Baş verən ekoloji dəyişikliklərin canlılara təsirini araşdırın.

Xəzər dənizində baş verən ekoloji dəyişikliklər

Canlılara təsiri

Suyun neftlə çirklənməsi

Çirkab suların dənizə axıdılması

T Təkrar emal üçün nəzərdə tutulan əşyaların toplandığı qutuları rənginə və təyinatına görə müəyyənləşdirin. Siz daha hansı əşyanın toplanmasını təklif edərdiniz?

Zibillərin çeşidlənərək toplanması lazımsız kağızların yeni dəftərlərə, köhnə plastik butulkaların isə rəngarəng uşaq oyuncaqlarına çevrilməsinə səbəb ola bilər.

Dünyada ən geniş yayılan ekoloji problem karbon izidir. Televizorun işləməsi, evin qızdırılması, təyyarənin uçması havada karbon qazının miqdarını artırır.

Texnikanın inkişafının təbiətə müəyyən ziyanı olsa da, onun qarşısı alına bilməz. Təbiəti qorumağın ən doğru yolu onu çirklətməmək və təkrar emaldır.

9

İnsan sosial varlıq kimi

Bütün canlıların nəfəs almaq, su içmək, qidalanmaq kimi təbii ehtiyacları vardır. Biz bu xüsusiyyətlərlə birlikdə doğulmuşuq və onlar bizim təbiətin bir parçası olduğumuzu göstərir. İnsan **düşünmək, fikir yürütmək, nitq bacarığı** ilə digər canlılardan fərqlənir. O, əməklə məşğul olur. Müəyyən inanc-lara, davranış mədəniyyətinə sahibdir. Bütün bu bacarıqlar isə yalnız **ünsiyyət** nəticəsində əldə edilir. Əgər balaca bir uşaq başqaları ilə ünsiyyətdə olmazsa, danışmağı öyrənə bilməz. Deməli, nitq bacarı-ğına sahib olmaz. Ünsiyyət qurmadan təhsil almaq, davranış qaydalarını öyrənmək də mümkün deyil.

Ünsiyyət ilk dəfə ailədə qurulur. Biz anaya, ataya, Vətənə, insana sev-gini ailədə öyrənirik. Qayğını, diqqəti, mehribanlığı, birgə əməkdaşlıq ba-carığını mənimsəyirik. Cəmiyyət fərdlərdən, ailələrdən və kollektivlərdən ibarət olduğu üçün ailədə əsas qoyulan bu bacarıqlara sonralar təhsil al-dığımız və çalışdığımız kollektivlərdə, cəmiyyətdə ehtiyacımız olur. Onlar bizim kollektivdə və cəmiyyətdəki davranışlarımıza təsir göstərir.

İnsan bir **fərd** olaraq əvvəlcə **ailədə**, daha sonra isə **kollektivdə** və **cəmiyyətdə** başqaları ilə ünsiyyət nəticəsində ictimai davranış qaydala-rını və dəyərləri mənimsəyir. Bu yolla inkişaf edir, formalaşır və nəticədə, **sosial varlığa** çevrilir.

Ailələr, onların yetişdirdiyi fərdlər, bu fərdlərin qoşulduqları kollektiv-lər cəmiyyəti təşkil edir. Deməli, cəmiyyətin uğurla inkişaf etməsi, insan-lar arasında münasibətlərin daha dözümlü və yaxşı olması fərdlərdən, ailələrdən və kollektivdən asılıdır.

Sizcə, insanlar hansı bacarıqları və xüsusiyyətləri ilə cəmiyyətin formalaşmasına müsbət təsir göstərirlər?

Fəaliyyət

İnsan təbiətin ayrılmaz hissəsi kimi. İnsan cəmiyyətin tərkib hissəsi kimi.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

1

Şəkillərdə insanlara aid hansı bacarıqların ifadə edildiyini müəyyənə bilərsiniz və şəkilləri adlandırın.

2

TƏHSİL ALMAQ

Bu bacarıqlardan hansının ünsiyyət vasitəsilə qazanıldığını müəyyənə bilərsiniz və yazın.

3

Ünsiyyət vasitəsilə qazanılan bacarıqlara uyğun şəkilləri seçin və yapışdırın.

4

SU İÇMƏK

Bu bacarıqlardan hansıların təbiətdən qazandığınızı müəyyənə bilərsiniz və yazın.

5

SU İÇMƏK

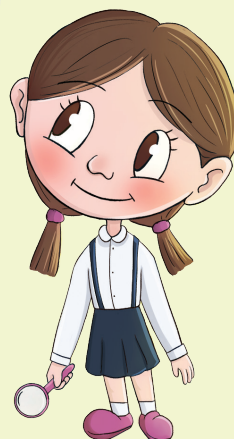
Bu xüsusiyyətlərə uyğun şəkilləri seçin və hər bir bacarığın yanına yapışdırın.

6

Nəticəni müzakirə edin və ümumiləşdirin.

1. Bacarıqlardan hansının formalaşmasında ünsiyyət və başqa insanlar rol oynayır?
2. Hansı bacarıq üçün ünsiyyətə ehtiyacımız yoxdur?

Şekillərdən hansılarda canlıların bioloji varlıq olduğunu göstərən xüsusiyyətlər təsvir edilib? Bu xüsusiyyətləri adlandırın.

İnsanı digər canlılarla hansı eyni xüsusiyyətlərə malikdir?

- a) İnsan özünə uyğun mühit yaratmağa çalışır.
- b) İnsanların tələbatları davamlı olaraq dəyişir və inkişaf edir.
- c) İnsan qidalanır, böyüyür.
- ç) İnsan danışmağı və düşünməyi bacarır.
- d) İnsanın yaşamaq üçün suya və havaya ehtiyacı var.

Şekillərdən hansında insanın bioloji varlıq olduğunu göstərən xüsusiyyətlər təsvir edilib? Nə üçün belə düşünürsünüz?

1

2

3

4

İnsanın sosial varlığa çevrilməsi üçün ilk bacarıqları hansılardır və onlar harada əldə olunur?

Qeyd edilən xüsusiyyətlərdən hansı insanın ünsiyyət vasitəsilə qazandığı ilk bacarıqdır? Fikrinizi əsaslandırın.

a) yatmaq

b) su içmək

c) şahmat oynamaq

d) qidalanmaq

ç) danışmaq

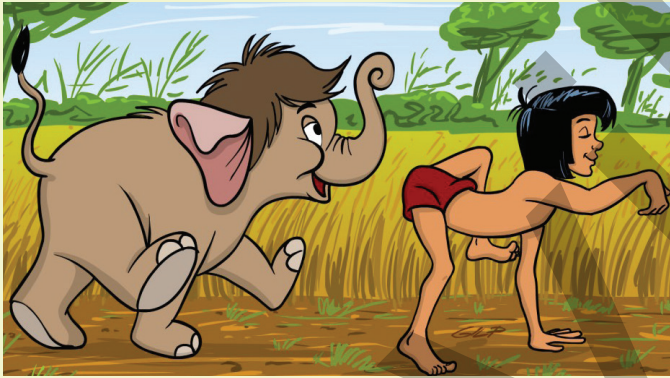

Aşağıdakı xüsusiyyətlərdən hansı insanın sosial varlıq olduğunu göstərir?

- a. İnsanın bədən quruluşu
- b. Düşünmə bacarığı və nitqi
- c. Qidalanması, yatması və hərəkət etməsi

“Mauqli” filminə baxın və filmin baş qəhrəmanının meşədə qazandığı bacarıqlardan hansını cəmiyyətdə qazana biləcəyini müzakirə edin.

Sizcə, nə üçün Mauqli danışmağı öyrənə bilməmişdi? Mauqlini sosial varlıq adlandırmaq olarmı?

Cəmiyyətdən uzaq düşmüş və fərqli böyümüş uşaqlarla bağlı araşdırma aparın, nəticələri ilə bağlı kiçik bir təqdimat hazırlayın.

İnsanın həm bioloji, həm də sosial varlıq olduğunu göstərən Venn diaqramı qurun.

Fakt

İnsanda mənəvi keyfiyyətlər tərbiyənin nəticəsidir. İnsanın inkişafı və formalaşması münasibətlərdən və ailədən asılıdır.

Maraqlı

“Canavar-oğlan” adlandırılan ilk uşaq Almaniya da aşkar edilib. O, dörd yaşına qədər canavar yuvasında yaşayıb, çiy qida ilə qidalanıb və canavarların himayəsində böyüyüb. Bu uşaq danışmağı bacarmayıb.

Nəticə

İnsan sosial varlıq kimi cəmiyyətdə başqa insanlarla ünsiyyət qurur, elmin, cəmiyyətin, insanlar arasında münasibətin inkişafına təsir göstərir.

10

Ailənin cəmiyyətdə rolu

Cəmiyyət ayrı-ayrı qruplardan ibarətdir. O qruplardan biri də ailədir. İnsanın sosial varlıq kimi formalaşmasında, yetişməsində və inkişafında ailənin rolu böyükdür. **Ailə** uşaqların sağlam böyüməsi üçün şərait yaradan, onları qoruyan doğma insanların birliyi. Uşaqların inkişafına və tərbiyəsinə əsas cavabdehliyi ailənin böyükləri, yəni valideynlər daşıyır.

Ailə başçıları uşaqların yaşaması üçün yaxşı mühit yaratmağa, onların qidalanmasını, sağlam böyüməsini təmin etməyə borcludurlar. Bundan başqa, valideynlər uşaqların dinc və mehriban mühitdə inkişaf etməsi üçün də cavabdehlik daşıyırlar. Onlara qayğı və sevgi göstərir, dəyərli və sevilən olduqlarını hiss etdirirlər. Hüquqlarını qoruyur, bir fərd kimi yetişməsini təmin edirlər.

İnsan ailədə öyrəndiyi bacarıqları əvvəlcə kollektivdə – məktəbdə, sinifdə, daha sonra isə cəmiyyətdə tətbiq etməyə başlayır. Bu səbəbdən də ailə həm öz üzvü olan fərdin, həm də cəmiyyətin formalaşmasında böyük rol oynayır.

ailə

məktəb

cəmiyyət

Ailənin cəmiyyətdə rolu nədən ibarətdir?

Fəaliyyət

Ailədə münasibətlər. Öyrəndiyimiz dəyərlər və bacarıqlar. Onların cəmiyyətə təsiri.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

"sınıf yoldaşını incitmir"

"qardaşını incitmir"

"ailədə heç bir vəzifə daşımır"

"evdə qışqıra-qışqıra danışır"

"sınıf yoldaşı ilə anlaşa bilmir"

"müəllimin rəyini nəzərə alır"

"dialog qurmaq bacarığı var"

"narahatlığını heç kəslə bölüşmür"

1

Sarı rəngli "ailə günəşi"nin mərkəzinə uşaq şəkli yapışdırın.

4

Yaşıl rəngli "kollektiv günəşi"nin mərkəzində uşaq şəkli yapışdırın.

2

ATA VƏ ANANIN, BACI VƏ QARDAŞIN FIKRINƏ HÖRMƏTLƏ YANAŞMAQ

Ailədə qazandığınız müsbət xüsusiyyətləri seçib sarı stikerlərə yazın və "ailə günəşi"nə yapışdırın.

5

SİNİFDƏ HAMİ İLƏ MEHRİBAN RƏFTAR ETMƏK

Kollektivdə gördünüz müsbət xüsusiyyətləri seçib yaşıl stikerlərə yazın və "kollektiv günəşi"nə yapışdırın.

3

BACI VƏ QARDAŞA QARŞI KOBUDLUQ ETMƏK

Ailədə qazanıla bilən mənfi xüsusiyyətləri seçib qırmızı stikerlərə yazın və "ailə günəşi"nə yapışdırın.

6

SİNİF YOLDAŞLARINA QARŞI KOBUDLUQ ETMƏK – AİLƏDƏ KOBUD DAVRANMA

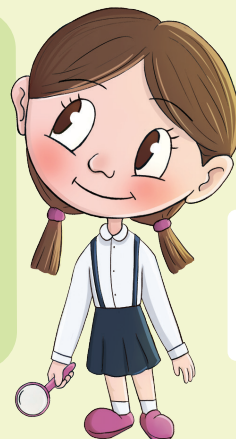

Kollektivdə gördünüz mənfi xüsusiyyətləri seçib qırmızı stikerlərə yazın və "kollektiv günəşi"nə yapışdırın.

1. Hər iki "günəş"i müqayisə etdikdə hansı nəticəyə gəldiniz?

2. Ailədə qazandığımız bacarıqlar və xüsusiyyətlər kollektivdə və cəmiyyətdə davranışlarımıza necə təsir edir?

3. Nə üçün ailə cəmiyyətin əsas təməli hesab edilir?

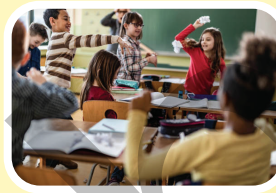
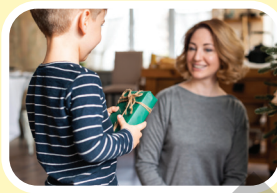
Valideynlərin ailə qarşısındakı vəzifəsi nədən ibarətdir?

Ailədə öyrəndiyimiz hansı bacarıqları kollektivdə və cəmiyyətdə tətbiq edirik?

Şəkillərdə təsvir edilənlər ailədə və kollektivdə formalaşan hansı xüsusiyyətlərdən bəhs edir?

Aşağıda verilən fikirləri tamamlayın:

1. ■■■ cəmiyyətin təməlidir.
2. Ailə ■■■ və ■■■ formalaşmasında vacib rol oynayır.
3. Fərd ■■■ öyrəndiyi verdiş və bacarıqları ■■■ tətbiq edir.

Ailədə uşaqların hüquqlarının müdafiəçilərini sadalayın.

Aşağıdakı cümlələri tamamlayın.

təhlükəsizlikdə
hiss etmək

sağlam böyümək

təhsil almaq

Ailə uşağın ■■■ təmin edir. Valideynlər uşaqların ■■■ üçün cavabdehlik daşıyırlar. Həmçinin onlar çalışmalıdırlar ki, uşaqlar özlərini ■■■ .

“Ailəni sevən insanlar cəmiyyəti, xalqı və dövləti də sevirlər” fikrini necə izah edərdiniz?

Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafında böyük rolu olan ailələr haqqında araşdırma aparın. (Məsələn, Nəcəf bəy Vəzirov və ailəsi, Heydər Əliyev və ailəsi)

Aşağıdakı fikri izah edin.

“Ailə cəmiyyətin təbii və əsas özəyidir və o, cəmiyyət və dövlət tərəfindən müdafiə olunmaq hüququna malikdir”.

İnsan hüquqları deklarasiyası, maddə 16.3

Sevdiyiniz insanlara, dostlarınıza, ailə üzvlərinə tez-tez bu sözləri deməyi unutmayın:

“Səni gördüyümə çox şadam!”

“Nə yaxşı ki varsan!”

“Səni çox sevirəm!”

Fakt

15 may bütün dünyada Ailə Günü kimi qeyd edilir. Bu bayram Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təşəbbüsü ilə keçirilir.

Maraqlı

Müasir ailələrdə bir çox vəzifələr dəyişib. Əgər əvvəllər ailənin təminatı ilə atalar, körpə uşaqların tərbiyəsi ilə analar məşğul olurdularsa, bu gün bunun əksini də görmək mümkündür.

Nəticə

Ailədə münasibətlər nə qədər düzgün və uğurlu qurulsun, bu, cəmiyyətin inkişafına bir o qədər müsbət təsir göstərir. Ailədə doğru yetişdirilmiş fərd cəmiyyətə xeyir verən fərddir.

11

Ailədə və kollektivdə vəzifələrimiz

Cəmiyyətdə o zaman hər şey qaydasında olur ki, onu təşkil edən müxtəlif qruplarda – ailələrdə, kollektivlərdə qayda-qanunlara, davranış normalarına və vəzifələrə əməl edilsin.

Vəzifə üzərimizə düşən və ya ailə böyükləri, müəllimlərimiz tərəfindən bizə tapşırılan işlərin yerinə yetirilməsidir. Ailədə hər kəsin öz vəzifəsi var. Ailə başçıları, yəni valideynlər uşaqlarının yaşamını təmin etməli, onların tərbiyəsi ilə məşğul olmalıdırlar. Övladlarını qayğı və sevgi ilə əhatə etməli, sağlamlığının qeydinə qalmalı, onları qorumağıdır. Bu onların vəzifəsidir.

Uşaqların ailədə vəzifələri valideynlərinin məsləhətlərinə və tapşırıqlarına əməl etmək, nizam-intizam qaydalarını qorumaq, valideynlərin yaratdığı səliqə-sahmanı pozmamaqdır. Bundan başqa, uşaqlar ev işlərində ailə başçılarına köməklik göstərməli, dərslərini yaxşı oxumalı, öz otaqlarını səliqəli saxlamalıdırlar.

Ailədə çox zaman evin səliqə-sahmanı, təmizlənməsi, yeməyin və süfrənin hazırlanması və s. işləri analar edirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müasir ailələrdə hər iki valideyn işləyir. Ona görə də bir çox vəzifələr ailə üzvləri arasında bölüşdürülməlidir. Çünki ailə olmaq, birlikdə yaşamaq bunu tələb edir.

Uşaqların kollektivdə də müəyyən vəzifələri mövcuddur. Sizin kollektiviniz sinif olduğu üçün buradakı vəzifələrinizin əksəriyyəti məktəblə və təhsillə bağlıdır. Şagirdlər intizamlı olmalı, dərslərdə iştirak etməli, məktəbə gecikməməlidirlər. Müəllimlərin tapşırıqlarını yerinə yetirməli, oxuduqları sinfin və məktəbin avadanlığına zərər verməməli, təmizliyi qorumağıdır.

Ailədə və kollektivdə yerinə yetirməli olduğunuz hansı vəzifələr arasında oxşarlıq var?

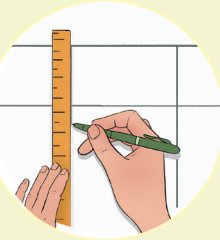
Fəaliyyət

Ailədə və kollektivdəki vəzifələrimizin bizdə tərbiyə etdiyi xüsusiyyətlər.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

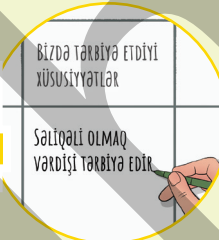

1

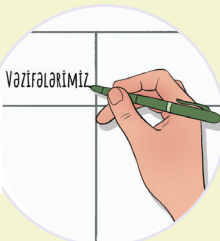
Üç hissədən ibarət sxem çəkin.

4

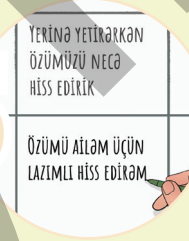
Bu vəzifələrin tərbiyə etdiyi vərdişləri müəyyən edin və uyğun xanaya yazın.

2

Bölmələrə "Vəzifələrimiz", "Bizdə tərbiyə etdiyi xüsusiyyətlər" və "Yerinə yetirərkən özümüzü necə hiss edirik" başlıqları verin.

5

Bu vəzifələri icra edərkən hansı hissləri keçirdiyinizi ifadə edin və uyğun xanaya yazın.

3

Şəkillərdəki vəzifələri adlandıraraq iş vərəqinə yapışdırın.

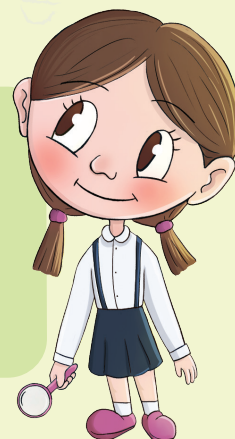
6

Alınan nəticəni ümumiləşdirin və müzakirə edin.

1. Ailədəki vəzifələrimiz bizdə daha çox hansı xüsusiyyətləri tərbiyə edir?

2. Sizcə, uşaqların vəzifələri hansı qanunda müəyyən edilib?

Şəkillərdə uşaqların hansı vəzifələri təsvir edilib?

Valideynlərin vəzifələri nədən ibarətdir?

Sizcə, *dərslərini oxumayan, dərsə gecikən, səliqəsiz geyinən və müəllimin verdiyi tapşırıqları zamanında etməyən* bir şagird hansı vəzifələrini yerinə yetirmir və onda hansı vərdişlər yoxdur?

Sizcə, həm valideynlərin, həm də uşaqların vəzifələrini yerinə yetirməsi nə üçün vacibdir?

Ailədə üzərimizə düşən vəzifələri icra edərkən verilən xüsusiyyətlərdən hansıları öyrənirik?

- a) Məsuliyyətsiz olmağı
- c) Qarşımıza məqsədlər qoymağı
- e) Laqeydliyi

- b) Əməksevərliyi
- d) Tənbəllik etməyi

Verilən sözləri uyğun yerlərə yerləşdir-məklə fikirləri tamamlayın.

öz otağını, zəhmət çəkmək, səliqə-sahman, əməksevərlik, planlamaq, məqsədlər

Evdə ■■■ təmizləmək uşaqlara ■■■ olmağı öyrədir. Hər gün valideynlərə hansısa işdə yardım edib ■■■ isə ■■■ xüsusiyyətin tərbiyə edir. Ona tapşırılan hər hansı bir işi vaxtında görə bilən uşaq vaxtını və gününü ■■■, qarşısına ■■■ qoymağı öyrənir.

“Uşaq hüquqları haqqında” Qanunda vəzifələriniz haqqında verilən fikri müzakirə edin. Sizcə, “xalqların ənənələrinə hörmətlə yanaşmaq” dedikdə nə nəzərdə tutulur?

Cəmiyyətdə davranış qaydalarına əməl etmək, Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinə bələd olmaq, biliklərə yiyələnmək, öz xalqının və başqa xalqların ənənələrinə hörmətlə yanaşmaq, ətraf mühiti qorumaq uşağın borcudur.

Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 16

“Uşaq hüquqları haqqında” Qanuna görə, uşaqların vurduğu maddi ziyanə görə onun valideynləri məsuliyyət daşıyırlar. (Maddə 19)

Çin ailələrində ata da, ana da eyni şəkildə həm pul qazanıb ailəni dolandırır, həm də evdə oturub uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul ola bilirlər. Hələ uşaq yaşlarından çinli uşaqlar ailədə əməksevərliyə öyrədilir.

Hər kəs vəzifələrini bilməli və onlara əməl etməlidir. Ailə və kollektivdə yerinə yetirilən vəzifələr insanda məsuliyyət, əməksevərlik, müstəqil hərəkət etmək kimi xüsusiyyətləri formalaşdırır.

12

Cəmiyyətdə ünsiyyətin rolu

Ünsiyyət mədəniyyəti insanlarla münasibət qurmaq üçün vacib olan bacarıqların toplusudur. Bu bacarıqlardan ən əhəmiyyətlisi nəzakət qaydalarına əməl etməkdir. Salamlamaq və bu zaman gülümsəmək vacibdir. Təbəsüm sizin insanlara qarşı xoş niyyətlə yanaşdığınızı göstərir. Salamlama zamanı əl ilə görüşmək lazımdırsa, bunu əvvəlcə yaşca daha böyük olan insan etməlidir. Əgər salamlayan tərəflərdən biri qadındırsa, əvvəlcə o əl uzatmalıdır.

Söhbət zamanı tanımadığınız insanlara “sən” deyil, “siz” deyər müraciət etməlisiniz. Xüsusilə də onlar yaşca sizdən böyükdürlərsə. Həmsöhbətiniz diqqətinizin onda olduğunu hiss etməlidir.

Ünsiyyət bizə düşüncələrimizi demək, bir-birimizlə fikirlərimizi paylaşmaq üçün vacibdir. Təmkinlə danışmaq, qarşıdakı adamın söz deməsinə imkan vermək lazımdır. Başqasının sözünü kəsmək doğru deyil. Bəzən müəyyən məsələlərlə bağlı fikir ayrılıqları ola bilər. Nəzakətli insanlar belə hallarda səslərini yüksəltmir, kobudluğa yol vermirlər. Çünki bu vaxt qarşı tərəf də kobud davranacaq, nəticədə ortaq fikir əldə edilməyəcək.

İnsanları incitməmək, nəzakətli olmaq, kobudluq etməmək yaxşı xüsusiyyətlərdir. Lakin unutmaq olmaz ki, yeri gəldikdə zərərli təkliflərə, qəbulolunmaz fikirlərə mədəni şəkildə “yox” deməyi də bacarmaq lazımdır. Bununla fikrinizi ifadə etməkdən başqa, həm də özünüzü qoruyacaqsınız.

Sizcə, hansı hallarda biz “yox” deməyi bacarmalıyıq və bu nə üçün nəzakətsizlik hesab edilməyəcək?

Fəaliyyət

Ünsiyyət mədəniyyətini əks etdirən təqdimatın hazırlanması.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

1

Birinci şəkil əsasında hekayə qurun və uyğun nəzakətli sözlərdən istifadə edin.

4

Dördüncü şəkil əsasında hekayə qurun və uyğun nəzakətli sözlərdən istifadə edin.

2

İkinci şəkil əsasında hekayə qurun və uyğun nəzakətli sözlərdən istifadə edin.

5

Beşinci şəkil əsasında hekayə qurun və uyğun nəzakətli sözlərdən istifadə edin.

3

Üçüncü şəkil əsasında hekayə qurun və uyğun nəzakətli sözlərdən istifadə edin.

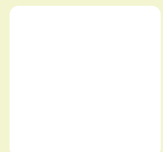
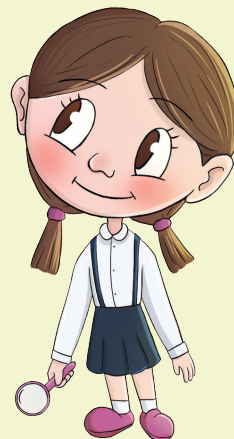
6

Altıncı şəkil əsasında hekayə qurun və uyğun nəzakətli sözlərdən istifadə edin.

1. Şəkillərdə təsvir edilən oxşar vəziyyətlərdə siz necə davranardınız?
2. Sizcə, hər hansı bir təklifə mədəni şəkildə necə rədd cavabı verilə bilər?

? Ünsiyyət mədəniyyəti nədir?

? İnsanlar ünsiyyət mədəniyyətindən nə üçün istifadə edirlər?

? Aşağıda qeyd edilən fikirlərin hansı doğrudur?

- 1 Nəzakət qaydalarına əməl edən insan mədəni insandır.
- 2 Başqasının sözünü kobudcasına kəsən insan ünsiyyət mədəniyyətini pozmur.
- 3 Cəmiyyətdə insanlar arasında münasibətlərin yaxşı olması üçün ünsiyyət mədəniyyətinin qorunması vacib deyil.

? Sizcə, ünsiyyətdə təbəssümün rolu nədən ibarətdir?

? Bu uşaqlardan hansı ünsiyyət mədəniyyətini pozdu?

Şəkillərdə ünsiyyət zamanı yol verilən səhvləri müəyyənləşdirin və müzakirə edin.

Siz eyni vəziyyətlə qarşılaşdığınız zaman necə davranarsınız?

Ünsiyyətlə bağlı vacib olan bu qaydaları müzakirə edin. Siz onlara əməl etməyi bacarırsınız mı?

- 1 “Öz fikirlərinizi başqalarına zorla qəbul etdirməyə çalışmayın”.
- 2 “İnsanlara xoş söz deməkdən çəkinməyin”
- 3 “Eyni sözü təkrar-təkrar deməyin”
- 4 “Düşünmədən danışmayın”.

Fakt

Ünsiyyət mədəniyyətinin qızıl qaydalarından biri də budur: “Bəzən susmağı da bacarmaq lazımdır”.

Maraqlı

Dünyada müxtəlif xalqların bir-birindən fərqlənən ünsiyyət mədəniyyətləri var. Məsələn, tibetlilər bu günə qədər də bir-biri ilə salamlaşmaq üçün dillərini çıxarırlar.

Nəticə

Mədəni ünsiyyət hər zaman başqalarının fikrini qəbul etmək deyil. Həm də qəbul etmədiyimiz və razılaşmadığımız fikirlərə münasibət bildirməyi bacarmaqdır.

13

Mənəvi keyfiyyətlərimiz

İnsan ağılı, nitqi, düşünmə bacarığından başqa, həm də **mənəvi keyfiyyətləri** ilə digər canlılardan fərqlənir. Mənəvi keyfiyyətlər müsbət və mənfi xüsusiyyətlərin toplusudur. Onlar bizim davranışımıza, başqalarına qarşı münasibətimizə, hadisələrə yanaşmamıza da təsir göstərir.

Vətənpərvərlik, dürüstlük, vicdanlı olmaq, ailə qarşısında məsuliyyət hiss etmək, insanlara hörmətlə yanaşmaq, yaşlıların və özündən kiçiklərin qayğısına qalmaq müsbət mənəvi keyfiyyətlərdir. Paylaşmağı bacarmaq, səbirli və təmkinli olmaq, ətrafındakı insanlara sevgi ilə yanaşmaq da müsbət xüsusiyyətlər hesab edilir. Laqeydlilik, xəsislik, sevgisizlik, hömətsizlik isə insanın sahib ola biləcəyi mənfi keyfiyyətlərdir.

Nəzərə alın ki, heç bir insan yalnız müsbət və ya yalnız mənfi keyfiyyətlərə malik ola bilməz. Eyni zamanda heç kim dünyaya bu keyfiyyətlərlə birlikdə gəlmir. Ailəmiz, ünsiyyətdə olduğumuz insanlar, cəmiyyət bu keyfiyyətlərin formalaşmasına və inkişafına təsir göstərir. Məsələn, hər zaman sevilən, hörmət və qayğı ilə əhatə olunan bir uşaq ətrafında gördüyü bu münasibəti özündə də formalaşdırır və başqa insanlara da bu cür yanaşmağa çalışır. İncidilən, qayğı hiss etməyən insanda isə başqalarına qarşı inamsızlıq, sevgisizlik, qəzəb yarana bilər. Buna görə də doğmalarınızla, yoldaşlarınızla, tanıdığınız və tanımadığınız insanlarla ünsiyyətdə diqqətli olmaq lazımdır. Çünki biz ailənin, kollektivin, cəmiyyətin üzvüyük və sahib olduğumuz mənəvi keyfiyyətlər ünsiyyətdə olduğumuz başqa insanların mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərir.

Sizcə, özünüzdə və ya yoldaşlarınızda olan mənfi keyfiyyətləri necə aradan qaldıra bilərsiniz?

Fəaliyyət

İnsanda mənfi və müsbət keyfiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi. Bu keyfiyyətlərə yanaşma.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

1

Verilən şəkilləri nəzərdən keçirin.

4

Hər bir şəkildə təsvir edilmiş müsbət keyfiyyətləri qeyd edin.

2

Şəkillərdəki qəhrəmanları adlandırın.

5

Hər bir şəkildə gördüyünüz mənfi keyfiyyətləri qeyd edin.

3

Şəkillər əsasında hekayə süjeti qurun.

6

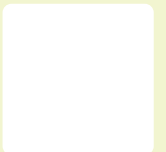
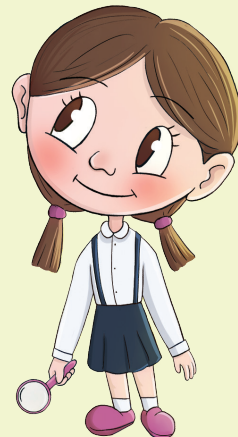

Qurduğunuz hekayə əsasında nəticə çıxarın.

1. Şəkillərdə hansı müsbət və mənfi keyfiyyətləri müşahidə etdiniz?

2. Eyni vəziyyətdə siz necə davranardınız?

İnsanların hansı müsbət mənəvi keyfiyyətlər var?

İnsanlarda istənilən bir mənəvi keyfiyyətin formalaşmasına hansı amillər təsir göstərir?

Sizcə, filmlər, cizgi filmləri, bədii əsərlər, tamaşalar bizim mənəvi keyfiyyətlərimizə təsir göstərə bilərmə? Nümunələrlə fikrinizi əsaslandırın.

“Qəzəb qəzəb doğurur, sevgi isə sevgi” fikrinin mənasını necə izah edə bilərsiniz?

Uyğunluğu müəyyən edin:

Mərhəmət

Mehribanlıq

Əməksevərlik

Dürüstlük

1

hər məsələdə həqiqəti, düzgünlüyü qoruyub saxlamaq

2

ehtiyacı olan insanlara yardım etmək istəyi

3

insanın işə qarşı sevgisinin olması

4

ətrafdakı insanlara səmimi, xoş yanaşma

“İstanbul mühafizəçiləri” cizgi filminə baxın və obrazların müsbət xüsusiyyətlərini müəyyənəldirən. Sizcə, paytaxtımızın, vətənimizin bu cür mühafizəçilərə ehtiyacı varmı? Kiçik bir təqdimat hazırlayın.

T Açar sözlərdən istifadə etməklə mətni tamamlayın.

müsbət
keyfiyyətlər

paxıl

mərhəmətli

insanlarla ünsiyyət

Mənəvi keyfiyyətlərimiz bizim təsir göstərir. malik olan insanlar başqaları ilə daha rahat ünsiyyət qurur. insanlar başqalarının uğuruna sevinə bilmirlər. insanlar isə ehtiyacı olan hər kəsə yardım etməyə, əldən tutmağa çalışırlar.

T “Ögey ana” filmindən bir parçaya tamaşa edin. İsmayılın müsbət və mənfi keyfiyyətlərini əks etdirən bir təqdimat hazırlayın.

Fakt

Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə Azərbaycanda mənəvi dəyərləri təbliğ edən Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu yaradılıb.

Maraqlı

Müsbət və mənfi mənəvi keyfiyyətlər insanların cəmiyyətdə mövqeyinə ciddi təsir göstərir. Məsuliyyətli insanlar hər zaman uğur qazanır və məqsədlərinə nail olurlar.

Nəticə

İnsanın mənəvi keyfiyyətlərinə ətraf mühitin, ailənin, kollektivin təsiri böyükdür. İnsan mənfi keyfiyyətlərinə qarşı mübarizə aparmalı, öz üzərində daim işləməlidir.

14 Mənəvi borc

İnsanın müsbət mənəvi xüsusiyyətlər arasında ailə və Vətən sevgisi ən vacib yeri tutur. Bunlar bir-biri ilə çox bağlı anlayışlardır. Çünki insanı Vətəninə bağlayan, ilk növbədə, ailəsidir. Vətən ailəmizin məskənidir. Doğulduğumuz, yaşadığımız, böyüdüyümüz torpaqlardır. Ulu babalarımızın, onların ulu babalarının, eyni zamanda da gələcək nəsillərimizin ən dəyərli nemətidir. Ailə kimi Vətən sevgisi də insanların daxilində böyüyən bir hissidir.

O öyrədilmir. Sadəcə, ürəyimizdə məskən salır. Himnimiz səslənəndə, bayrağımız yüksəklərə qaldırılanda, idman, mədəniyyət və elm sahələrində həmvətənlərimiz uğur qazananda qürur duyuruq. İgid əsgərlərimiz zəfər yürüşü ilə addımlılayanda ürəyimiz həyəcanla döyünür. Gözəl təbiətimizdən, sərvətlərimizdən, torpaqlarımızdan, tariximizdən, maddi dəyərlərimiz olan abidələrimizdən danışdıqda fəxr edirik. Mənəvi abidələrimizdən – musiqimizdən, muğamlarımızdan danışanda həyəcanlanırıq. Bu hissləri bəzən ifadə etmək, adlandırmaq çətindir. Əslində isə bu, Vətən sevgisidir.

Bütün sevgilər kimi Vətən sevgisi də yalnız hisslə bağlı deyil. Eyni zamanda da vəzifə və mənəvi borc tələb edir. İnsan sevdiklərinə, ailəsinə qarşı necə diqqətli, qayğıkeş olursa, Vətənə qarşı da olmalıdır. Ailəsini, onun dəyərlərini necə qoruyursa, Vətəninə, onun sərhədlərini maddi və mənəvi sərvətlərini də eyni şəkildə qorumaq lazımdır. Hətta lazım gəldikdə, Vətən uğrunda canından belə keçməyi bacarmalıyıq. Ailəmizin tarixini, keçmişini, dəyərlərini necə biliriksə, Vətənimizin də tarixi keçmişini, mədəniyyətini, dəyərlərini o cür tanımalıyıq. Bu, Vətən qarşısında ən böyük mənəvi borcumuzdur.

★ Sizcə, insanların Vətən qarşısında başqa hansı mənəvi borcları var?

Fəaliyyət

Ailə və Vətən qarşısında mənəvi borcumuz.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

1

“Mənavi” və “borc” sözlərinin mənasını “İzahlı lüğət”-dən taparaq yazın.

4

Bu şəkillərin hər birində insanın ailə qarşısında hansı mənəvi borcunun təsvir edildiyini qeyd edin.

2

Şəkillərə nəzər yetirin və təsvir edilənləri müzakirə edin.

5

Vətən qarşısında mənəvi borcu ifadə edən şəkilləri iş vərəqinə yapışdırın.

3

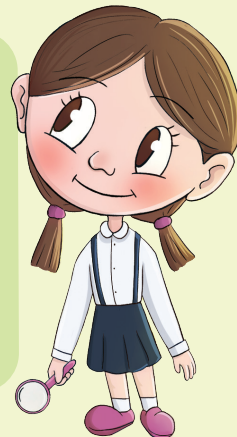
Ailə qarşısında mənəvi borcu ifadə edən şəkilləri iş vərəqinə yapışdırın.

6

Bu şəkillərin hər birində insanın Vətən qarşısında hansı mənəvi borcunun təsvir edildiyini qeyd edin.

1. Ailə və Vətən qarşısında hiss etdiyimiz hansı mənəvi borclar oxşardır?
2. Sizcə, bu mənəvi borclardan hansı həm də vəzifələrimizdir?
3. Ailə və Vətən qarşısında hiss etdiyimiz mənəvi borcla vəzifələrimiz arasında fərq nədədir?

Borc anlayışı cəmiyyətdə insanları başqa insanlarla əlaqələndirir. Sizcə, biz kimlərə qarşı mənəvi borc hiss etməliyik?

Aşağıda qeyd edilənlərdən hansılar Vətən qarşısında mənəvi borcumuzdur?

a) Tarixi qəhrəmanlarını tanımaq

c) Vətən torpaqlarını qorumaq

b) Ailəmizi sevmək

d) Vətəndə yaşamaq

Bizim qorumağa borclu olduğumuz hansı maddi mədəniyyət abidələrimizi tanıyırsınız?

Ətrafınızda müşahidə etdiyiniz hadisələr arasından mənəvi borcla bağlı nümunələr gətirin.

Sizcə, tarixi keçmişimizi bilmək nə üçün bizim mənəvi borcumuzdur?

“Cavanşir” cizgi filminə baxın. Tarixi şəxsiyyətlərin, qəhrəmanların haqqında verilən məlumatlarla filmin qəhrəmanının qorxmazlığı arasında əlaqəni müəyyən edin.

Açar sözlərdən istifadə etməklə cümlələri tamamlayın.

vəzifə

mənəvi borc

İnsanların hüquq və qanunla tənzimlənir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bizim hüquqlarımız və müəyyən edilib. isə insanın öz vicdanı və inancları, ailə tərbiyəsinin təsiri ilə müəyyən edilir.

Mənəvi borcunuz və vəzifələriniz əsasında Venn diaqramı hazırlayın.

“Vətəndən pay olmayır” mahnısını dinləyin. Sözlərini yazın və müzakirə edin.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 77-ci maddəsinə görə, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər kəsin borcudur. Onlar xalqın milli sərvətidir.

Azərbaycan torpaqları işğal edilən zaman oğurlanan, sonrada dövlətimiz tərəfindən geri alınan üç abidə - Üzeyir Hacıbəyli, Bülbül və Natəvanın büstləri bu gün azad edilmiş Şuşadadır.

Vətən qarşısında ən böyük mənəvi borc onu sevmək, tarixini və mədəniyyətini bilmək, sərhədlərini və sərvətlərini qorumaq, hər sahədə Vətənin adını uca tutmağa çalışmaqdır.

15 Dini dəyərlər

Dinlər müxtəlif mənəvi dəyərləri təbliğ edir. İslam dini başqalarına münasibətdə ədalətli və vicdanlı olmağı, böyüklərə, yaşlılara, özündən kiçiklərə hörmət etməyi öyrədir. Zəhməti və əməyi sevməyi, halal yolla qazanmağı, yalandan, haramdan uzaq olmağı deməklə müsbət mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına təsir göstərir.

Hər bir dinin yayılmasında və inkişafında dini şəxsiyyətlərin rolu olub. Bu şəxsiyyətlər arasında peyğəmbərlər əsas yer tutub. Onlar insanlara öz dinlərini və onun əsas qaydalarını öyrədiblər. İslam dininin müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim” məhz peyğəmbər vasitəsilə insanlara çatdırılıb.

Dinimiz elm və təhsilin vacib olduğunu deyir. İslamın müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim” məhz “Oxu!” sözü ilə başlayır. İslam peyğəmbərinin bu fikri isə çox məşhurdur: “Elm öyrənmək üçün uzaq Çinə belə get”. Lakin bəzən dinlərdən, dini kitablarda yazılan fikirlərdən istifadə edərək cəmiyyətdə həqiqətə uyğun olmayan düşüncələr, yanlış inanclar yaymağa çalışırlar. Bu isə insanlarda çaşqınlıq yaradır. Keçmiş zamanlarda insanların əksəriyyəti savadsız olduğu üçün din adı ilə onları aldatmaq daha asan idi. Məsələn, əvvəllər düşüncü nürdülər ki, İslam dini qızların oxumasını qadağan edir. Hətta Azərbaycanda Qızlar məktəbinin açılması üçün ziyalılar, xeyriyyəçilər uzun müddət mübarizə aparmalı olmuşdular. Müasir dövrdə isə qızların oxuması artıq adi haldır.

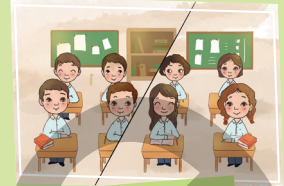
Dinin mədəniyyətin, incəsənətin, memarlığın inkişafına münasibəti ilə bağlı da bir sıra yanlış düşüncələr vardır. Bu cür halların olmaması üçün dinə savadlı yanaşmaq, onu bir elm kimi öyrənmək lazımdır.

Sizcə, dinə savadlı yanaşmamaq insanların düşüncəsinə necə ziyan vura bilər?

Fəaliyyət

Dinin dedikləri və yanlış inanclar.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

1

Şəkillərə baxın və təsvir edilənlər haqqında danışın.

4

Dini inancla bağlı olduğunu düşündüyünüz şəkilləri seçin və yapışdırın.

2

Yanlış inancla bağlı olduğunu düşündüyünüz şəkilləri seçin və yapışdırın.

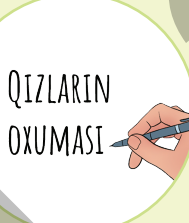
5

İSLAM DİNİ
MÜSƏLMANLARIN
NAMAZ QILMASINI
ÖYRƏDİR

Şekli aldandırın, yazın və fikrinizi izah edin.

3

QIZLARIN
OXUMASI

Şekli aldandırın, yazın və fikrinizi izah edin.

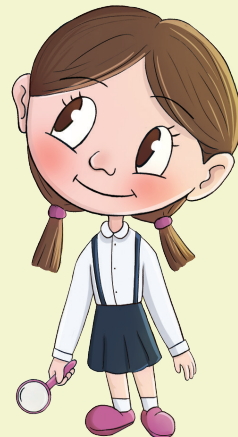
6

Müasir cəmiyyətimizdə bu cür halların olub-olmadığını müzakirə edin.

1. Cəmiyyətdə dinlə bağlı yanlış fikirlərin yayıl-maması üçün, sizcə, nə etmək lazımdır?

2. Siz cəmiyyətdə bu cür başqa hansı halları müşahidə etmisiniz?

Sizcə, dinlə bağlı yanlış düşüncələr elm və təhsilin inkişafına necə mane ola bilər?

Aşağıdakılardan hansı din adı ilə yayılan yanlış fikirdir?

“Elm öyrənmək üçün uzaq Çinə belə get”.

“Oğlanla qızın birlikdə oxuması günahdır”.

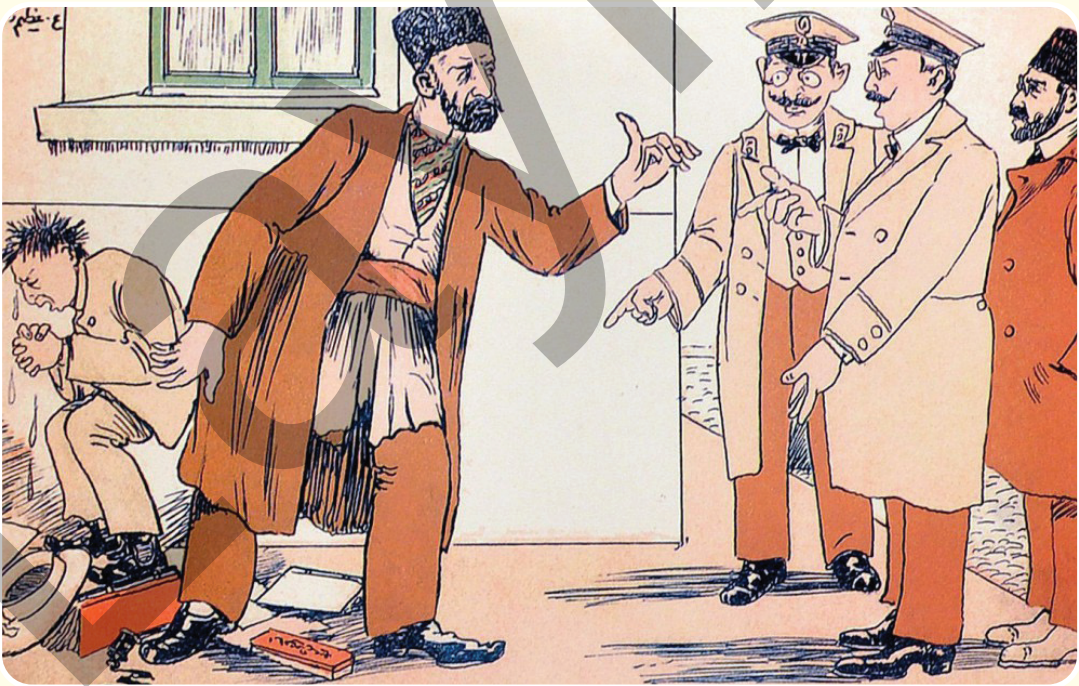
“İslam insanlara halal yaşamağı təbliğ edir”.

“Dinimiz bizə ədalətli olmağı öyrədir”.

Mirzə Ələkbər Sabirin “Oxutmuram, əl çəkin” şeirinin bu misralarını müzakirə edin. Həmin misralar müasir dövrümüzlə səsləşirmi? Nə üçün belə düşünürsünüz?

Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!
Dinə zərərdir, zərər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Düzgün fikri müəyyən edin.

- 1 Dini fikirlər yanlış təbliğ edildikdə insanlarda çaşqınlıq yaranar.
- 2 Din insanları ədalətli olmağa çağırır.
- 3 Din cəmiyyətin inkişafına kömək edir.

İslam dininin təbliğ etdiyi müsbət mənəvi dəyərlər haqqında məlumat toplayın.

“Dəli Kür” filmindən seçilmiş parçalara tamaşa edin. Suallar əsasında müzakirə aparın.

- 1 “Sizcə, hansı dövrdən söhbət gedir?”
- 2 “Meydana yığılmış insanlar nə üçün müəllimin sözlərini həyəcanla qarşılayırlar?”
- 3 “İnsanların uşaqlarını oxumağa göndərməsinə mane olan nədir?”

Fakt

Uşaqların dinə etiqad etməyə məcbur edilməsi qadağandır. Uşaqların dini tərbiyəsi onların fiziki və psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərməməlidir. (Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu)

Maraqlı

Hər kəs dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq qanun qarşısında bərabərdir. (Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu)

Nəticə

Cəmiyyətin inkişafı elm və təhsilin inkişafından asılıdır. Dinlə bağlı yanlış fikirlərin yayılması insanlara, xüsusilə uşaqlara mənfi təsir edə, onları oxumaqdan və elmdən yayındıra bilər.

16

Dövlət
orqanları

Dövlət ərazisi, əhalisi, qanunları olan bir quruluşdur. Hər bir ailənin başçısı olduğu kimi, dövlətin də başçısı var. Azərbaycan dövlətinin başçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidentidir. Prezidenti səsvermə yolu ilə xalq seçir.

Dövlətin əsas məqsədi vətəndaşların hüquqlarını qorumaqdır. Bu iş dövlət orqanları vasitəsilə yerinə yetirilir. Hüquqlarımız müxtəlif olduğu kimi, onları qoruyan dövlət orqanları da müxtəlifdir.

Hər bir dövlət orqanının öz funksiyası var. Məsələn, bizim təhsil almaq hüququmuzu, onun qorunmasına nəzarəti **Elm və Təhsil Nazirliyi** həyata keçirir. Bu orqan həmçinin dövlətin elm və təhsillə bağlı qəbul etdiyi qanunları yerinə yetirir. Sağlamlığımızın qorunması üçün vacib olan işləri **Səhiyyə Nazirliyi** həyata keçirir.

Dövlətimizdə qanunları qəbul edən dövlət orqanı **Milli Məclis**dir. Xalqın seçdiyi millət vəkili burada müxtəlif qanunlar hazırlayırlar. Digər əsas dövlət orqanlarından biri də **Nazirlər Kabineti**dir. O, qanunların həyata keçirilməsinə nəzarət edir. Nazirlər Kabineti Prezidentə tabedir.

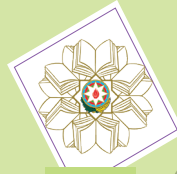
Dövlət orqanlarının adlarına diqqət etdikdə onların hansı funksiyanı yerinə yetirdiyini anlamaq olar. Məsələn, **Fövqəladə Hallar Nazirliyi**nin əsas işi insanları qəzalardan, təbii fəlakətlərdən, fəvqəladə hallardan qorumaq, bu halların nəticələrini aradan qaldırmaqdır. Təbiətin və canlılar aləminin qorunması işinə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi nəzarət edir. Mədəniyyət Nazirliyi mədəniyyətin inkişafı, Vergilər Nazirliyi dövlət vergi siyasəti, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi insanların sosial təminatı, Gənclər və İdman Nazirliyi idman və gəncliyin inkişafı ilə bağlı məsələləri həyata keçirir.

Sizcə, dövlət orqanları olmasa, nə baş verər?

Fəaliyyət

Dövlət orqanlarının funksiyaları.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

1

Verilən simvolları iş dəftərinə yapışdırın.

2

EKOLOGİYA

Hansı dövlət orqanına aid olduğunu müəyyənəldirən və şəkillərin yanında adlarını yazın.

3

TƏBİATIN QORUNMASI

Bu dövlət orqanlarının yerinə yetirdiyi funksiyalar haqqında bildiklərinizi qeyd edin.

4

Qanunları verən dövlət orqanını müəyyənəldirən və şəklini yapışdırın.

5

Qanunların yerinə yetirilməsinə nəzarət edən orqanı müəyyənəldirən və simvolunu yapışdırın.

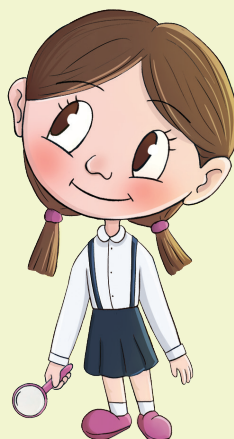
6

Qanunların pozulması hallarına nəzarət edən dövlət orqanını müəyyənəldirən və yazın.

1. Başqa hansı dövlət orqanları haqqında məlumatınız var?

2. Hansı dövlət orqanının fəaliyyətini gündəlik həyatınızda hiss etmişsiniz? Bu fəaliyyət nədən ibarətdir?

Dövlət nədir? Dövlətin əsas vəzifəsi nədən ibarətdir?

Sağlamlıq və təhsil almaq hüquqlarınızı hansı dövlət orqanları təmin edir?

Vətəndaşların hüquqları hansı yollarla qorunur?

Gənclər və İdman Nazirliyinin funksiyası nədən ibarətdir?

Konstitusiyadakı bu fikir uşaqların hansı hüququnu qoruyur?

“Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir”.

Dövlət başçısı və millət vəkili necə seçilir?

Oxuyun və izah etməyə çalışın.

*Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə
dövlətin xüsusi himayəsindədir.
Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarət edir.*

**Azərbaycan Respublikasının
Konstitusiyası, maddə 17**

Verilmiş sözlərdən istifadə edərək
cümlələri tamamlayın.

Dövlət

qanun

hüquq

Valideynləri olmayan, valideyn qayğısından məhrum olan uşaqlar himayəsindədirlər. Dövlət bizim qoruyucusudur. Hüquqlarımız vasitəsilə qorunur.

Dövlət orqanlarından biri haqqında
araşdırma aparın və təqdimat hazırlayın.

Azərbaycanda təhsil üzrə ilk nazirlik 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılıb. O zaman bu dövlət orqanı Xalq Maarif Nazirliyi adlanırdı.

Azərbaycan xalqı 5 min illik dövlətçilik tarixinə malikdir. Dövlət bayrağı, himni və gerbimiz ilk dəfə Xalq Cümhuriyyəti dövründə qəbul olunub, Azərbaycan dili dövlət dili elan edilib.

Dövlət orqanları vətəndaşların hüququnu qoruyan qanunlar həyata keçirir. Onlar olmasa, hüquqların qorunmasına və qanunlara əməl edilməsinə nəzarət etmək olmaz.

17 Hüquqlarımız

Dilindən, dinindən, cinsindən asılı olmayaraq, insan hüquqları hamıya şamil edilir. Uşaqların da öz hüquqları var. Azərbaycanca uşaq hüquqlarının qorunması ilə bağlı “Uşaq hüquqları haqqında Qanun” mövcuddur. Qanun uşaqlara valideynlərlə birlikdə və onların qayğısı altında, normal şəraitdə yaşamaq hüququ verir. Dövlət bu şəraiti təmin etməyi, bunun üçün tədbirlər görməyi, sağlam və təhlükəsiz mühit yaratmağı öz öhdəsinə götürür.

“Uşaq hüquqları haqqında Qanun”da hüquqlardan başqa, vəzifələr də müəyyən edilir. Uşaqların əsas vəzifələri cəmiyyətdə davranış qaydalarına əməl etmək, dövlət rəmzlərinə bələd olmaqdır. Uşaqlar biliklərə yiyələnməli, özünü faydalı fəaliyyətə hazırlamalı, tarix və mədəniyyət abidələrini, ətraf mühiti qorumalıdırlar.

Dövlətimiz bütün dünya uşaqlarının hüquqlarını qorumasından bəhs edən Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyaya imza atıb. Bu sənəd bəzi dünya ölkələrində kiçik yaşlarından işləməyə məcbur olan, təhsildən kənarda qalan, hətta aclıq çəkən uşaqların hüquqlarını qorumaq məqsədilə qəbul edilib. Onu imzalayan dövlətlər uşaq hüquqlarını qorumağa borcludur.

Konvensiyada uşaqların yaşamaq və sağlam inkişaf etmək, birləşmək və dinc toplaşmaq azadlığının olduğu qeyd edilir. Bu sənədə əsasən uşaqların səhiyyə sisteminin xidmətindən istifadə etmək, təhsil almaq, zorakılıqdan müdafiə olunmaq hüququ var. Konvensiyada deyilir: uşaqlar cəmiyyətdə elə yetişdirilməlidir ki, onlarda “yox” demək bacarığı olsun. Hüquqlarını bilən və onun başqa şəxslər tərəfindən pozulduğunu anlayan uşaqlar özlərini və həmyaşıdlarını müdafiə etməyi bacarmalıdırlar.

Uşaqlar nə üçün öz hüquqlarını bilməlidirlər?

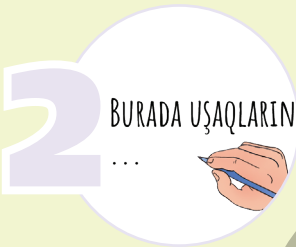
Fəaliyyət

Hüquqların qorunması və pozulması halları.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

Uşaq hüquqlarının qorunduğu şəkilləri seçin və kağıza yapışdırın.

BURADA UŞAQLARIN ...

Bu şəkillərdə hansı hüquqların qorunduğunun təsvir edildiyini və bununla bağlı bildiklərinizi yazın.

Uşaq hüquqlarının pozulduğu şəkilləri seçin və yapışdırın.

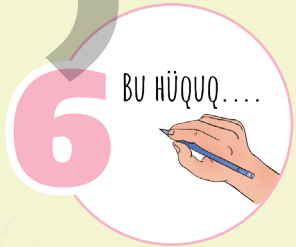
BURADA UŞAQLARIN ...

Bu şəkillərdə hansı hüquqların pozulduğunun təsvir edildiyini və bununla bağlı bildiklərinizi yazın.

BU HÜQUQ....

Bunlardan hansının Uşaq hüquqları haqqında Qanunla nəzərdə tutulduğunu şəklin yanında qeyd edin.

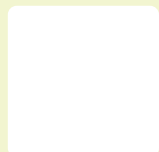

BU HÜQUQ....

Bunlardan hansının Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada nəzərdə tutulduğunu şəklin yanında qeyd edin.

1. Sizcə, Azərbaycan dövləti nə üçün Konvensiyaya imza atıb?

2. Siz özünüzdün bütün hüquqlarınızın qorunduğunu düşünürsünüzmü? Nə üçün?

Uşaq hüquqları ilə bağlı hansı sənədlər haqqında məlumatlısınız?

“Uşaq hüquqları haqqında Qanun” uşaqların hansı hüquqlarını qoruyur?

Uşaq hüquqlarının qorunmasına kim təminat verir?

“Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya”nın əsas məqsədi nədir?

Sizcə, uşaqlar hansısa hüquqları pozulduğu zaman kimə müraciət etməlidirlər?

Sizcə, hansı hallarda uşaqlar “yox” deməyi bacarmalıdırlar?

Venn diaqramı vasitəsilə “Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya” və “Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu müqayisə edin.

Nadirin atası onu mağazadan çörək, qənd və enerji içkisi almaq üçün göndərib. Satıcı ona çörək və qəndi versə də, içkini vermək hüququnun olmadığını deyir. Nadirin dostu Ayaz satıcını əmin etməyə çalışır ki, içki dostu üçün yox, onun atası üçün alınır. İşdən yorğun gəlmiş adamı yalnız buna görə əziyyətə salmağa dəyməz. Satıcı isə satmaq hüququnun olmadığını israr edir.

Sizcə, bu halda kim haqlıdır? Müzakirə edin.

Qanunun aşağıda verilən maddəsini müzakirə edin və bu cür pozulma halları ilə qarşılaşıb-qarşılaşmadığınızı deyın. Bununla bağlı bir müddət müşahidə aparın və nəticələri ümumiləşdirin.

“Alkoqollu və energetik içkilərin, tütün məmulatlarının uşaqlara satılması qadağandır”.

Uşaq hüquqları haqqında Qanun, maddə 16

Fakt

Qanunda deyilir ki, televiziya da göstərilən uşaq verilişləri “Reklam haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq reklamla kəsilə bilməz.

Maraqlı

Uşaq hüquqları haqqında Qanunda deyilir ki, dərslərdə, dərslər vəsaitində, uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş kitabda reklam yerləşdirilə bilməz.

Nəticə

Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarət edir. Uşaqlar özlərini müdafiə etməyi bacarmaq üçün öz hüquqlarını bilməlidirlər.

18 Dövlət büdcəsi

Ailə büdcəsi ailə üzvlərinin gəlirlərindən və xərclərindən ibarətdir. Dövlət də ailə kimidir. Onun da öz büdcəsi var. Ailə büdcəsi hesablanarkən ailənin bir aylıq gəliri və xərci nəzərə alınır. Dövlət büdcəsi isə dövlətin bir illik gəliri və xərcləri nəzərə alınaraq təşkil edilir. Ata və ananın məvəcibi, nənə və babanın təqaüdü ailənin gəliridir. Dövlətin gəliri isə onun təbii ehtiyatlarının və istehsal edilən malların satışından, vergilərin toplanmasından əldə edilir.

Ailə kimi dövlətin də büdcəsində müəyyən xərclər nəzərdə tutulur. Bu xərclər inkişaf etdirilməli olan müxtəlif sahələrə sərf edilir. Həmin sahələrdən ən vacibi təhsil, səhiyyə və mədəniyyətdir. Ölkəmizdə hər il bir çox təhsil və səhiyyə müəssisələri tikilir. Bundan başqa, binaların təmir edilməsinə, yeni avadanlıqların alınmasına pul xərclənir. Hər il məktəblərdə şagirdlərə pulsuz dərsliklər paylanır. Dövlət hesabına müxtəlif mədəni tədbirlər, bayramlar, yubileylər keçirilir. Son illərdə azad edilən torpaqlarımızda dağıntıların aradan qaldırılması üçün çoxlu işlər görülür. Yeni binalar, məktəblər, kitabxanalar tikilir, yollar çəkilir, şəhər və qəsəbələr yenidən qurulur.

Ailə büdcəsi kimi dövlət büdcəsində də xərclər gəlirdən çox olduqda borc yaranı bilər. Borc yaranmaması üçün büdcəyə qənaət etmək, israfə yol verməmək lazımdır.

Qənaət və israf nədir?

Fəaliyyət

Ailə və dövlət büdcəsinin sxemi.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

"atanın maaşı"

"nənənin təqaüdü"

"təhsil xərcləri"

"işiqpulu"

"qazpulu"

"səhiyyə xərcləri"

təbii ehtiyatların satışı

1

ATANIN MAAŞI

Ailə gəlirini yaradan amilləri yazın.

4

TƏHSİL

Dövlətin pullarının nəyə xərcləndiyini müəyyən edin.

2

Ailədə pulların nəyə xərcləndiyini qeyd edin.

5

SUYA QƏNAƏT EDƏRƏK

Ailənin və dövlətin büdcəyə qənaət üçün nə edə biləcəyini yazın.

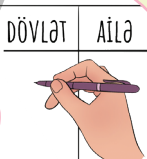
3

VERGİ

Dövlətin gəlirini yaradan amilləri yazın.

6

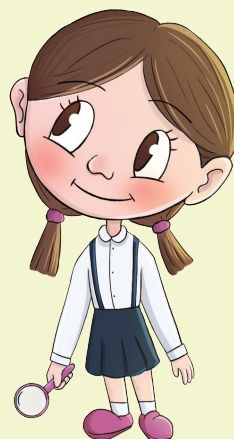

Ailə və dövlət büdcəsi arasında müqayisə aparın.

1. Ailə və dövlət büdcəsində hansı oxşarlıqlar var?

2. Dövlətin büdcəsinin hara xərcləndiyini müşahidə etmişsiniz?

? Ailədə xərcləri azaltmaq üçün hansı təklifləri vermək olar?

? Verilənlərdən hansılar dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini təşkil edir?

- a) Təbii ehtiyatların satışı c) Toplanan vergilər
b) Məktəb binalarının tikilməsi d) Dərsliklərin çapı

? Aşağıdakı şəkillərdən hansında dövlət büdcəsinin xərclənməsi təsvir edilib? Fikrinizi izah edin.

Füzuli aeroportunun tikintisi

Peyvənd vurulma

Neft satışı

? Büdcədə xərclər gəlirdən çox olarsa, nə baş verər?

T Uyğunluğu müəyyən edin:

- 1 Pensiyaların verilməsi
- 2 Əhaliyə peyvənd vurulması
- 3 Əhalidən yığılan vergi
- 4 Məktəblərin tikilməsi
- 5 Xaricə satılan qaz
- 6 Abidələrin qorunmasına xərclənən pul

dövlət büdcəsinin gəliri

dövlət büdcəsinin xərci

? Sizcə, ailə büdcəsi necə israf edilə bilər?

Dövlət büdcəsindən təhsil sahəsinin inkişafına sərf edilən xərclər haqqında araşdırma aparın. Təhsillə bağlı nələrə dövlət büdcəsindən pul xərcləndiyini qeyd edin.

Uyğun sözlərdən istifadə etməklə cümlələri tamamlayın.

israf

qənaət

ağac

İstifadə edilmiş kağızları təkrar emal edərək etmək mümkündür. Bununla kəsilməsinin qarşısı alın bilər. Hər kəs qaza, işığa, suya etsə, yol verməz.

Aşağıda verilən xərclərin hansı sahəyə aid olduğunu müəyyənləşdirin.

1. Məktəb binasının tikilməsi
2. Dərsliklərin çapı
3. Abidələrin ucaldılması
4. Tələbələrə təqaüdün verilməsi
5. Həkimlərin maaşının verilməsi
6. Müəllimlərin maaşının verilməsi
7. Xəstəxanaların təmiri
8. Peyvəndlərin alınması
9. Aktyorlara mükafatların verilməsi

səhiyyə sahəsi

təhsil sahəsi

mədəniyyət sahəsi

Fakt

Dövlət büdcəsinə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi və Hesablama Palatası nəzarət edir.

Maraqlı

Dünyada büdcə gəlirinin böyük hissəsi neftin satılması ilə yaranan ölkələr var. Məsələn, Rusiya, İran, Qətər Əmirliyi belə ölkələrdəndir.

Nəticə

Dövlət büdcəsi gəlirlər və xərclər hesabına yaranır. Dövlət büdcəsinə də qənat və israf etmək olar. Qənaət nədənsə səmərəli istifadə etmək, israf isə lazımsız yerə xərclər etməkdir.

19 Pullar

Pullar xüsusi kağızdan və metaldan hazırlanır. Kağız pula **əski-nas**, metal pula **sikkə** deyilir. Pulun üzərində aid olduğu ölkə ilə bağlı müxtəlif əlamətlər və simvollar təsvir edilir.

Azərbaycanın milli pul vahidi manatdır. Başqa dövlətlərin də öz pul vahidləri var. Məsələn, lirə Türkiyənin, Amerika dolları Amerika Birləşmiş Ştatlarının, yuan Çinin, funt sterlinq Böyük Britaniyanın pul vahididir. İyirmiyə yaxın Avropa ölkəsinin əsas pulu avrodur. Bu pul vahidlərinin hər birinin öz işarəsi var.

Müasir Azərbaycan manatının tarixi Azərbaycan Demokratik Respublikasının 1919-cu ildə çap etdirdiyi pullarla başlayıb. Müasir Azərbaycan dövlətinin ilk manatı 1992-ci ildə dövriyyəyə buraxılıb.

1 manat mədəniyyət mövzusunda həsr olunub. Üstündə tar, kamança, qaval, not açarı, arxa tərəfində isə qədim xalça naxışları və Azərbaycan xəritəsi təsvir edilib. **5 manat** yazı və ədəbiyyat mövzusunda həsr olunub. Bir tərəfində Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri, qədim kitablar, Dövlət Himnindən bir parça və müasir əlifbamızın hərfləri əks olunub. Arxa tərəfində isə Qobustanın qaya rəsmləri və qədim türk əlifbası ilə yazı verilib. **10 manatlıq** əsginasın üzərində qədim Bakı, Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı, arxa tərəfində Azərbaycan xalçasının naxışları əks edilib. **20 manat** Qarabağ mövzusunda həsr olunub. Üz tərəfində qılınç, dəbilqə, qalxan və sülh rəmzi olan Xarıbülbül, arxa tərəfində milli naxışlar var. **50 manat** təhsil və gələcək mövzusunda həsr edilib. Üz tərəfində pillələr, günəş, kimyəvi və riyazi simvollar, arxa tərəfində qədim Azərbaycan xalçalarının naxışları çap olunub.

Milli pula hörmət və ehtiramla yanaşmaq lazımdır. Onu cırmaq, əzmək, yazmaq olmaz.

Sizcə, pulları necə fərqləndirmək mümkündür?

Fəaliyyət

Müxtəlif dövlətlərin
pul vahidlərinin
fərqləndirilməsi.

Fəaliyyət
üçün lazımdır:

1

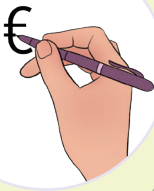
Manatın simvolu-
nu çəkin və
haqqında bildiklə-
rinizi yazın.

4

Lirə simvolunu çə-
kin, hansı ölkəyə
aid olduğunu ya-
zın.

2

Avronun simvolu-
nu çəkin və 1 av-
ronun neçə Azər-
baycan manatı
olduğunu yazın.

5

1 LİRƏ =

1 lirənin neçə ma-
nat olduğunu ya-
zın.

3

1 DOLLAR

Dolların simvolu-
nu çəkin və 1 dol-
ların neçə Azər-
baycan manatı
olduğunu yazın.

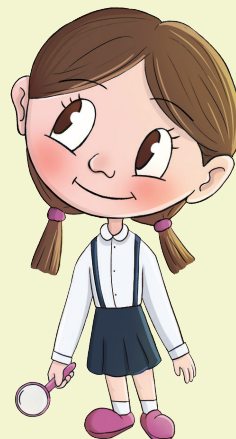
6

1 YUAN

Yuanın simvolunu
çəkin, hansı
ölkəyə aid oldu-
ğunu və 1 yuanın
neçə manat oldu-
ğunu yazın.

1. Başqa hansı pul vahidlərini tanıyırsınız?
2. Sizcə, nə üçün başqa ölkələrin pullarını tanımaq lazımdır?

Bütün Azərbaycan əskinaslarının üzərində hansı təsvir var?

Hansı Azərbaycan manatı təhsil və gələcək mövzusunda həsr edilib?

Qarabağ mövzusunda həsr edilən əskinası seçin:

Sizcə, 50 manat üzərində təsvir edilmiş pillələr hansı mənanı ifadə edir və o, nəyə görə pulun üzərində təsvir edilib?

Uyğunluğu müəyyən edin.

1

2

Amerika

Avropa

Türkiyə

Azərbaycan

3

4

100 və 200 manatlıq əskinasın üzərindəki elementlər haqqında məlumat toplayın.

Uyğunluğu müəyyən edin.

Mövzular	Manat
1. mədəniyyət	10
2. yazı və ədəbiyyat	1
3. tarix	5
4. Qarabağ	200
5. təhsil və gələcək	50
6. iqtisadiyyat və inkişaf	100

Azərbaycan qəpiklərinin üzərində verilən simvollar haqqında məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinə əsasən, ölkəmizin ərazisində ödəniş vasitəsi kimi manatdan başqa hansısa pul vahidindən istifadə qadağandır!

Fakt

Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində qələbəsinin şərəfinə 500 manatlıq "Qələbə" əskinası buraxılıb.

Maraqlı

Yeni 10 manatlıq əskinasın kənarlarında görmə qüsuru olan insanlar üçün qabarıq xətlərdən ibarət tanınma elementi əks olunub.

Nəticə

Dövlətlərin pul vahidləri müxtəlifdir. Bu pullar rənginə, üzərində təsvir edilən simvolları və əlamətlərə görə bir-birindən fərqlənir.

20

Fövqəladə hallar və nişanlar

Fövqəladə hallar təbii fəlakətlər və texnogen qəzalar nəticəsində yaranır. Zəlzələ, sel, daşqın, torpaq sürüşməsi, vulkan püskürməsi, qar uçqunu, sunami, fırtına və s. fəvqəladə halları yaradan təbiət hadisələridir. Texnogen mənşəli fəvqəladə hallar isə insan fəaliyyəti nəticəsində baş verir.

Müasir dövrdə ən təhlükəli texnogen qəza kimyəvi və radioaktiv qəzalardır. Çünki bu zaman ətraf mühit və insanlar zəhərlənir.

İnsanlar bu cür qəzalar baş verdikdə necə davranmaq lazım gəldiyini bilməlidirlər. Bundan başqa, belə hadisələrin baş verə biləcəyi ərazilərlə bağlı təhlükəsizlik nişanlarına diqqət yetirmək, onların olduğu yerlərdə ehtiyatlı davranmaq lazımdır. Bu zaman insanlar həm özlərini, həm də başqalarını bir çox qəzalardan qoruya bilərlər.

Məsələn, otaqda yanan maddələrin olmasını xəbər verən lövhələr üçbucaqlı və sarı rəngdə olur. Bu işarənin ətrafında qara haşiyə verilir, mərkəzindəki şəkil isə qara rəngdədir. Tezalıyan maddələrin, oddan təhlükəli avadanlıqların olduğunu xəbər verən nişanın mərkəzində yanan ocaq şəkli təsvir edilir. Partlayışın təsvir olunduğu nişan partlayış təhlükəsinin olduğundan xəbər verir. Zəhərli maddələrin olduğunu göstərən nişanın üzərində isə kəllə və kəsişən sümük işarələri olur. Bundan başqa, radioaktiv maddələrin, zəhərli qazların yarana biləcəyini xəbər verən nişanlar var ki, onlar da sarı rəngdədir və mərkəzində ventilyator işarəsi çəkilib.

Təhlükəsizlik nişanları arasında qadağanediciləş nişanlar da var. Onlarda qırmızı rəngli dairə və üzərində isə kəsişən xətt təsvir edilir.

Əslində, bu işarələrə diqqətlə baxdıqda onları oxumaq mümkündür.

Sizcə, qadağan nişanları ilə təhlükə olduğunu xəbər verən nişanların fərqi nədədir?

Fəaliyyət

Nişanların fərqləndirilməsi

Fəaliyyət üçün lazımdır:

Təhlükəsizlik nişanlarını seçin və iş vərəqinə yapışdırın.

Qadağan nişanlarını seçin və iş vərəqinə yapışdırın.

Təhlükəsizlik nişanlarını digər nişanlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyəti qeyd edin.

Qadağan nişanlarını digər nişanlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyəti qeyd edin.

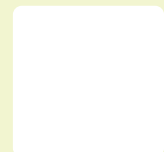
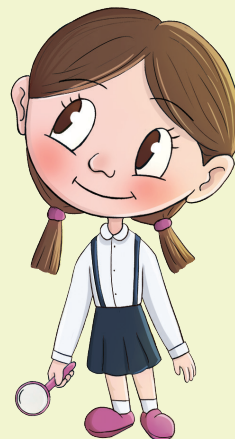
Hər birinin mənasını nişanların yanında yazın.

Hər birinin mənasını nişanların yanında yazın.

1. Başqa hansı nişanlar haqqında məlumatınız var?
2. Bu nişanları tanımaq nə üçün vacibdir?

Sizcə, yol hərəkəti nişanları ilə təhlükəsizlik nişanlarının fərqi nədədir?

Necə düşünürsünüz, təhlükəsizlik nişanlarından yollarda istifadə edilə bilərmi? Nə üçün belə düşünürsünüz?

Təhlükəsizlik nişanlarından başqa harada istifadə edilə bilər?

Aşağıdakı nişanlara gündəlik həyatda harada rast gəlmisiniz?

Verilən nişanı oxumağa çalışın. Araşdırma aparın.

Xəstəxanalarda rentgen otaqlarının qapısına bu nişan vurulur. Sizcə, onun mənası nədir?

T Aşağıdakı işarələrin mənasını araşdırın.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

T Verilən nişanlardan hansı təbii fəvqəladə hal olduğuna işarə edir?

T Məktəb ətrafında, yaşadığınız məhəllədə rast gəldiyiniz təhlükəsizlik nişanlarının qeydiyyatını aparın və sinifdə müzakirə edin.

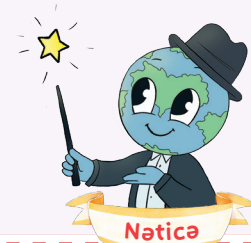
Fakt

Təhlükəsizlik nişanları arasında göy rəngli **məcburi əməl etmə nişanları** da var. Bu nişanlar müəyyən ərazilərdə əlcək, maska, dəmir papaq taxmağı tələb edə bilər.

Maraqlı

Bu gün zəhərli və təhlükəli maddələr haqqında xəbərdarlıq edən kəllə və sümük təsvir edilən nişan bir zamanlar dəniz quldurlarının bayraqlarında olub.

Nəticə

Müxtəlif fəvqəladə və təhlükəli hadisələrin ola biləcəyi ilə bağlı xəbərdarlıq nişanları var. Onlar bir-birindən rənginə və təsvir edilən şəklinə görə fərqlənirlər.

21

Fövqəladə hallarda davranış qaydaları

Fövqəladə hallar zamanı əməl etməli olduğumuz davranış qaydaları fərqlidir. Məsələn, zəlzələ zamanı ilk təkanı hiss edən kimi 10-15 saniyə ərzində ehtiyat çantasını götürüb binanı tərk etməlisiniz. Çantanın içində ərzaq, su, vacib sənədlər, pul, fənər və tibbi ləvazimat olmalıdır. Əgər çıxmaq üçün zamanınız yetməsə, mənzilin yükdaşıyan divarı və ya beton sütununun altında oturun. Möhkəm ayaqları olan masanın altında gizlənmə bilərsiniz. Bu vaxt diz üstə çökməli, yaxud böyrü üstə uzanıb ayaqlarınızı bükməlisiniz. Əllərinizlə başınızı qorumaq lazımdır. Dağıntı altında qalmırsınızsa, qışqıraraq yerinizi bildirməyə çalışın.

Fırtına, qasırğa və ya güclü külək sayəsində qapı və pəncərələri bərkindin və mənzildə içəri otaqlardan birində saxlanın. Rəsmi orqanların məlumatlarını izləyin.

Texnogen qəzaların ən təhlükəlisi nüvə partlayışıdır. Külək olduqda zəhərli hava daha sürətlə yayılır. Ona görə də küləyin əks istiqamətində ərazidən uzaqlaşmağa çalışın.

Zəhərli kimyəvi maddələrlə bağlı qəza baş verdikdə əleyhqaz, tibbi maska, rezin çəkmə və plasdən istifadə edilir. Onları təhlükəli ərazidən uzaqlaşana qədər çıxarmayın. Təhlükəli ərazini tərk edə bilmirsinizsə, çoxlu maye, süd, su və çay qəbul edin. Mümkün qədər tez-tez duş alın.

Texnogen qəzalardan biri də yanğındır. Yanğınsöndürən balon, su, və qumdan istifadə etməklə alovu söndürmək olar. Yanğının şiddətlənməməsi üçün qapı və pəncərələri açmaq olmaz. Çünki hava yanğını gücləndirir. Yanğın zamanı tüstü yarandığından ağız və burnunuzu nəm dəs-

Fövqəladə hal baş verən zaman ilk olaraq nə etmək lazımdır?

Fəaliyyət

Fövqəladə hallarda davranış qaydaları.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

1

Şəkilləri nəzərdən keçirin. Yanğın zamanı davranış qaydasına aid olan şəkli seçib yapışdırın.

4

Bu davranışların səbəbini izah edin.

2

Bu davranışın səbəbini yazın.

5

Kimyəvi zəhərlənmə zamanı davranış qaydasını əks etdirən şəkli seçib yapışdırın.

3

Zəlzələ zamanı davranış qaydasına aid olan şəkli seçib yapışdırın.

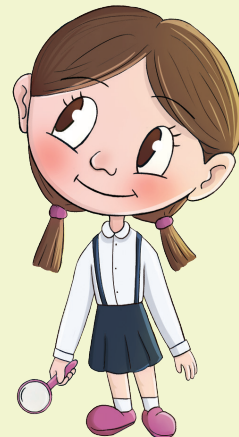
6

Bu davranışların səbəbini izah edin.

1. Bu davranış qaydalarından hansılar bir-birinə bənzəyir?

2. Fövqəladə hallar baş verdiyi zaman nə üçün, ilk növbədə təmkinli olmaq tələb edilir?

? Təbii fəlakətlər dedikdə hansı hadisələr nəzərdə tutulur?

? Texnogen qəza nədir və onun təbii fəlakətlərdən fərqi nədədir?

? Sizcə, nə üçün mənzildə yanğın baş verdiyi zaman pəncərələri açmaq olmaz?

? Mənzildə qaz sızması varsa, elektriki yandırmaq nə üçün təhlükəlidir?

? Zəlzələ baş verdiyi zaman binanı tərk edərkən nə üçün liftdən istifadə etmək olmaz?

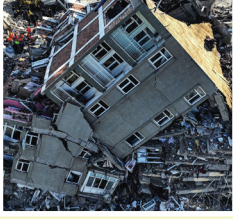
? Qasırğa və fırtınadan başqa hansə təbii fəlakət zamanı ağac altında durmaq insan həyatı üçün təhlükə yaradır?

? Nə üçün hər bir ailənin fəvqəladə hallara hazırlıq planı olmasıdır? Sizin ailənizdə belə bir plan varmı? Bu planda nələr nəzərdə tutulur. Ailə üzvlərinizlə bu barədə söhbət edin və plan hazırlayın.

Fövqəladə hallar zaman edilən davranışın nəticələrini müqayisə edin.

zəlzələ

fırtına

qasırğa

Açıq ərazidə olmaq

kimyəvi zəhərlənmə

qaz sızması

yanğın

Tibbi maskadan istifadə etmək

Həyatda rast gəldiyiniz və ya şahidi olduğunuz hansısa bir fəvqəladə hal olubmu? Olubsa, necə davrandığınızı və etdiyiniz səhvləri xatırlayın. Bu barədə kiçik mətn yazın.

Azərbaycanda baş vermiş zəlzələlər və onların nəticələri haqqında kiçik bir araşdırma aparın.

Azərbaycan təbiəti üçün aktual olan təbii fəlakətlər haqqında təqdimat hazırlayın.

Fakt

Azərbaycanda zəlzələlərin çox baş verdiyi ərazi Şamaxıdır. Azərbaycanda baş verə 10 ən güclü zəlzələdən 6-sı Şamaxıda olub.

Maraqlı

Sunami sualtı zəlzələ və vulkan püskürməsindən dəniz suyunun hərəkətə gəlməsidir. Xəzər dənizində tsunami ola bilməz. Çünki bu fəlakət çox böyük su hövzələrində olur.

Nəticə

İnsanlar fəvqəladə hallar zamanı düzgün davranış qaydalarına əməl etməklə özlərini təhlükələrdən qoruya bilərlər. Bu davranışlardan ən birincisi təmkinli olmaq və 112-yə zəng etməkdir.

22 Planın çəkilməsi

Fövqəladə hallar baş verdikdə ilk tibbi yardım bacarıqları sizin köməyinizə çatacaq. Lakin siz həm də yaşadığınız mənzilin, binanın, məhəllənin, ərazinin planını bilməlisiniz. Çünki plan əsasında təkcə binadan çıxışın, məhlədə sizə lazım olan obyektlərin yerini deyil, həm də necə və hansı istiqamətdə hərəkət etməli olduğunuzu da biləcəksiniz. Deməli, siz həm planı çəkməyi, həm də oxumağı bacarmalısınız.

Plan istənilən bir əşyanın və obyektin yuxarıdan görünüşüdür. Planda əşya, bina və məhəllələr haqqında məlumatlar əks olunur. Stolun üstündəki kitab, stəkan, qələmqabı planda görünüşlərinə uyğun şəkildə – düzbucaqlı, dairə, kvadrat kimi göstərilir. Mənzildəki əşyalar, binadakı otaqlar, məhəllədəki binalar da formalarına uyğun təsvir edilir.

Planda hər bir predmetin, obyektin yeri dəqiq göstərilməlidir. Məsələn, binanın planına əsasən siz burada nələrin yerləşdiyini, necə və hansı sıra ilə düzüldüyünü, çıxışların harada olduğunu və s. görə bilərsiniz. Məhəllənin düzgün tərtib edilmiş planına əsasən binaların düzülüşünü, aptekin, polis bölməsinin, mağaza və bağçanın harada yerləşdiyini və digər obyektlərin müəyyən etmək olar.

Evlər tikilməzdən, məhəllə və küçələr, hətta şəhərlər belə salınmazdan əvvəl mütləq onların planı tərtib edilir.

Planda təsvir edilən əşyaların ölçüləri, ən azı, on dəfə kiçildilməlidir. Bundan daha artıq da kiçildilə bilər. Bu barədə məlumat planın küncündə mütləq qeyd edilməlidir.

Binanın planı ilə məhəllənin planı arasında fərq nədir?

Fəaliyyət

Planın çəkilməsi

Fəaliyyət
üçün lazımdır:

1

3 YAŞAYIŞ
BİNASI

Şəkilə baxın, obyektlərin sayını və yerini müəyyən-ləşdirin.

4

Ölçülərə əsasən planda obyektlərin yerini müəyyən-ləşdirin.

2

$40 \text{ SM} : 10 = 4$

Planda verəcəyiniz obyektlərin ölçülərini müəyyən edin və yazın.

5

YAŞAYIŞ BİNASI
SAĞ TƏRƏFİNDƏ

Ölçülər əsasında obyektlərin şəklini çəkin.

3

Planda verəcəyiniz obyektlərin ölçülərini bir neçə dəfə kiçildin.

6

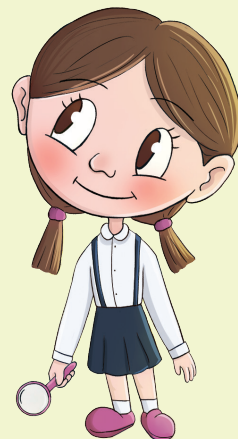
QEYD

Planda ölçüləri nə qədər kiçitdiyinizi qeyd edin.

1. Sizə verilən şəkillə plan arasında oxşarlıq nə-dədir?
2. Sizə verilən şəkillə çəkdiyiniz plan arasında əsas fərqlər nədən ibarət oldu?

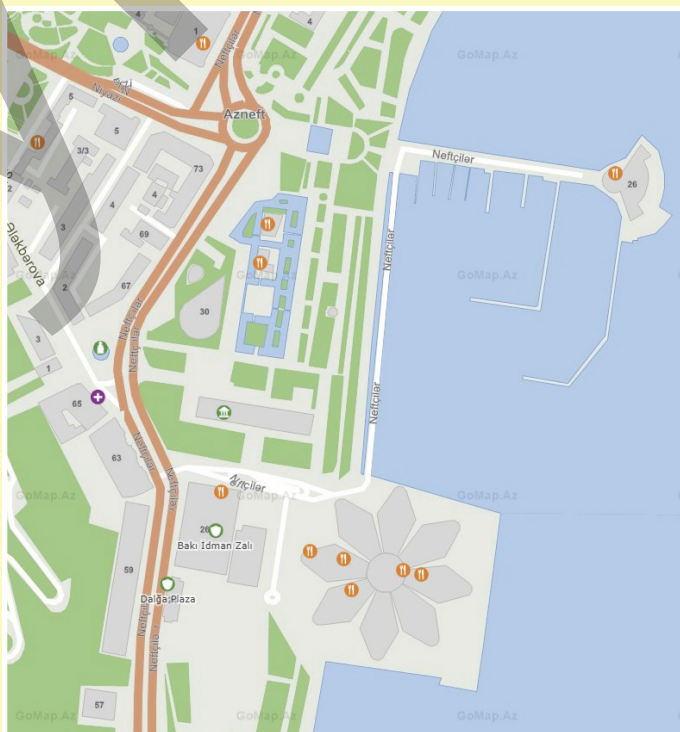
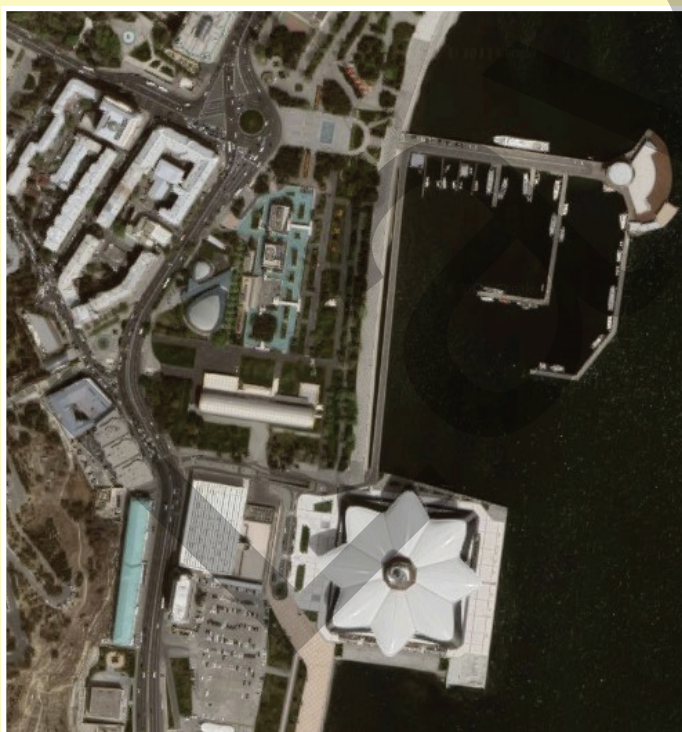
? Plan nə üçün çəkilir?

? Planda əşyaları təsvir edərkən hansı qaydalara əməl etmək lazımdır?

? Sizcə, nə üçün evlərin, küçələrin, şəhərlərin salınmasından əvvəl planı çəkilir?

? Plan hansı hallarda insanların köməyinə çata bilər?

? Planla xəritə arasında oxşarlıq nədən ibarətdir?

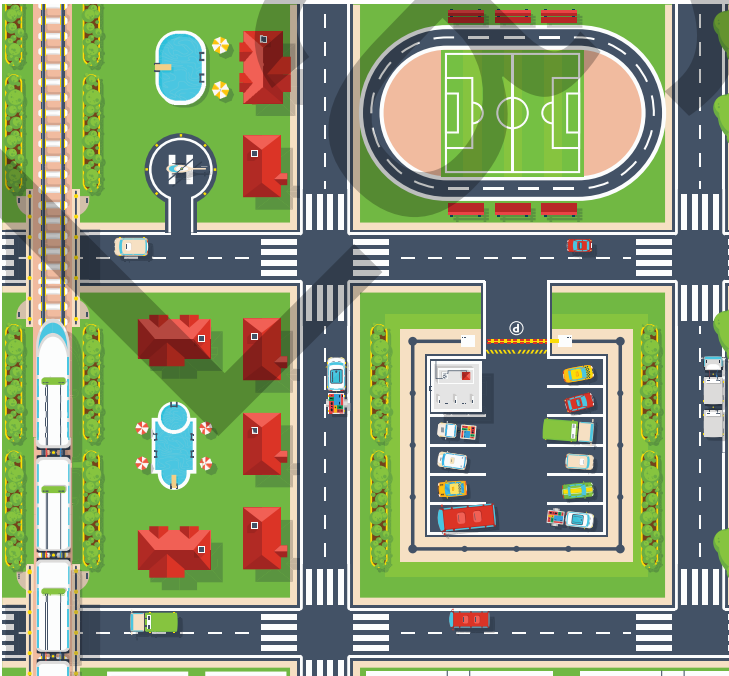
T Yaşadığınız məhəllənin planını çəkin.

Verilmiş şəklın hansısı bir hissəsini plan şəklində təsvir edin.

Aşağıda verilmiş planı oxuyun.

Hər bir şəhər kimi Bakının da öz Baş Planı var. Sonuncu Baş Planda 2040-cı ilə qədər paytaxtdakı tikintilərin necə tikiləcəyi nəzərdə tutulub.

Bakının Baş Planında tikiləcək binaların ətrafında yaşıllıq sahələrinin çox olması nəzərdə tutulur. Bu tikililərə "Təmiz şəhər" yanaşması tətbiq ediləcək.

Planda evin, şəhərin, məhəllənin yuxarıdan görüntüsü verilir. Binaların planında mənzillər, onların yerləşməsi, çıxış yerləri, məhəllə planında isə evlər, küçələr və obyektlərin yeri göstərilir.

23

İlk tibbi yardım

Məişət cihazları, elektrik avadanlıqları ilə davranış qaydalarını bilmək lazımdır. Cərəyan vurmasın deyə yaş əllərlə elektrik ötürücülərinə, yaxud cihazlara toxunmaq olmaz. Bıçaqdan, qayçıdan istifadə zamanı əlinizi bu alətlərin kəsici hissəsinə vurmamalısınız. Lakin hər hansı bir zədələnmə baş verərsə, ilk tibbi yardım bacarıqlarına malik olsanız, bu sizin köməyinizə çatacaq.

Kəsik və yaralanma olduqda yara dərin deyilsə, ətrafı spirt və ya periks məhlulu ilə təmizlənir, yara bandı ilə bağlanır. Qanaxma varsa, dayandırmaq üçün yaranın üstünə bint topası qoyulmalıdır. Bint mütləq steril, yəni mikroblardan təmiz olmalıdır. O, qanın dayanmasına kömək edəcək, yaranı mikroblardan qoruyacaq. Yanıq zədəsi aldıqda dərhal həmin hissəni soyuq suyun altına tutmaq lazımdır. Sonra yanıq dərmanlarından istifadə etmək olar. Dəridə yaranan suluqlara qətiyyənlə oxunmaq olmaz.

Yüngül zədələnmədən, yaxud günəş şüalarının təsirindən uşaqlarda burundan qanaxma halları olur. Bu zaman ən çox edilən səhvlərdən biri başı arxaya əyməkdir. Bu halla qarşılaşdıqda baş bir az önə əyilməlidir. Qan bir qədər axdıqdan sonra burun dəliklərindən bir az yuxarı hissədən tutub, 5-10 dəqiqə sıxmaq lazımdır. Bu vaxt nəfəs ağızla alınır. Burunun başlanğıc hissəsinə və ənsəyə isladılmış dəsmal, yaxud buz qoymaq olar. Bu halda qanaxma dayanacaq. Əgər dayanmasa, "Təcili yardım" çağırın.

Tez-tez rast gəlinən qəzalar arasında sınıqlar da vardır. "Təcili yardım" yoldadırsa, gözləyin. Sınımış yeri qətiyyənlə düzəltmək və hərəkət etdirmək olmaz. Hərəkətsizlik ağrını nisbətən azaldacaq. Məsələn, əgər sınıan barmaqdırsa, onu sağlam barmaqla birlikdə sarımaq lazımdır.

Sizcə, ilk tibbi yardım bacarıqlarına malik olmaq nə üçün vacibdir?

Fəaliyyət

İlk tibbi yardımın
göstərilməsi

Fəaliyyət
üçün lazımdır:

xətkeş

yod

periks

plastır

bint

su

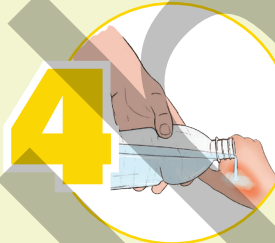
qayçı

pambıq

Kəsiklər zamanı
ilk tibbi yardım
üçün lazım olan
vasitələri seçin.

Bu vasitələrdən
istifadə etməklə
yanıq yarası olan
şəxsə ilk yardımı
göstərin.

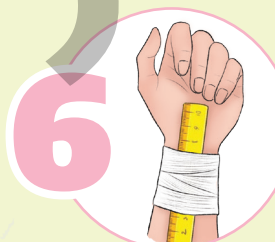
Bu vasitələrdən
istifadə etməklə
kəsik yarası olan
şəxsə ilk yardımı
göstərin.

Biləkdə sınıq ol-
duğu zamanı ilk
tibbi yardım üçün
lazım olan va-
sitələri seçin.

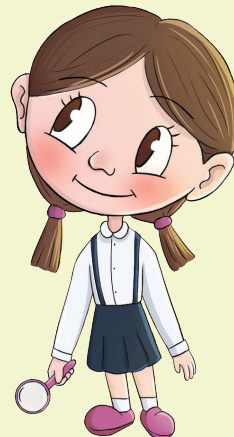
Yanıq zamanı ilk
tibbi yardım üçün
lazım olan va-
sitələri seçin.

Bu vasitələrdən
istifadə etməklə
sınığı olan şəxsə
ilk yardımı göstə-
rin.

1. Sizcə, ilk tibbi yardım göstərməyi yalnız həkimlər bilməlidir?
2. Başqa hansı ilk tibbi yardım qaydalarını bilirsiniz?

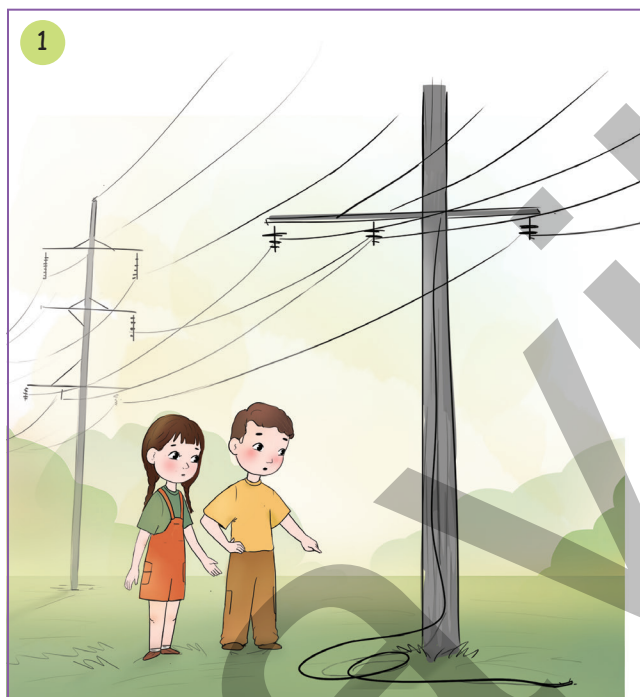
Elektrik cihazlarından istifadə zamanı hansı qaydalara əməl edilməlidir?

Deşici və kəsici alətlərdən istifadə zamanı yaralanmamaq üçün hansı qaydaları bilmək lazımdır?

Şekillərdə hansı təhlükəsizlik qaydaları pozulub? Səbəbini izah edin.

İlk tibbi yardımla bağlı hansı məlumatlar düzgündür?

1

Burnu qanayan insan başını önə əyib qanın bir az axmasına imkan verməlidir.

2

Qanayan yaranın ətrafını periksli məhlulla təmizləmək lazımdır.

3

Yanıq yarasını su ilə yumaq olmaz.

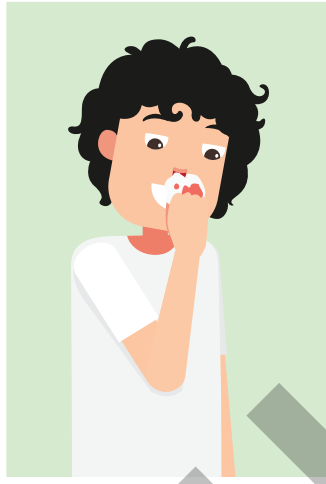
4

Sınıqlar zamanı sınıan yeri düzəltməyə çalışa bilərik.

? Sizcə, burun qanaması zamanı nə üçün başı arxaya əymək olmaz?

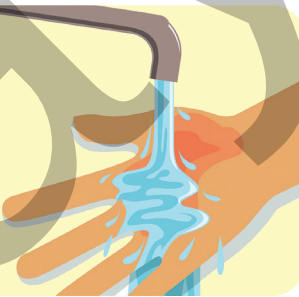
x

✓

T Qazdan istifadə zamanı istifadə edilməli olan təhlükəsizlik qaydaları haqqında məlumat toplayın və yazın.

? Yanıq yarası nə üçün suyun altına tutulmalıdır?

T Günvurma zamanı göstərilən ilk tibbi yardım haqqında məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.

T Sinfiniz üçün ilk tibbi yardım çantası hazırlayın.

Ümumdünya İlk Tibbi Yardım günündə "Qızıl aypara" və "Qızıl xaç" cəmiyyətləri ilk tibbi yardım qaydalarının sadə əhaliyə öyrədilməsi üçün xüsusi pulsuz kurslar təşkil edir.

Sentyabrın 11-i bütün dünyada **Ümumdünya İlk Tibbi Yardım Günü** kimi qeyd edilir.

Qəzalar baş verdikdə malik olduğunuz ilk tibbi yardım bacarıqları özünüze və başqalarına kömək etmək üçün lazım olacaq.

24

Yol hərəkəti qaydaları

Yol hərəkəti qaydaları qanunla nizamlanır. Qanunda həm piyadalar, həm sürücülər, həm də sənişinlər üçün qaydalar var. **Piyadalar** yol hərəkətində iştirak edən, lakin yolda heç bir iş görməyən şəxslərdir. Onlar səki ilə, piyada zolağı ilə hərəkət etməlidirlər. Ehtiyac olduqda velosiped yolundan da istifadə etmək olar. Küçələri piyada keçidlərindən, yeraltı və yerüstü keçidlərdən keçmək lazımdır.

Piyada keçidlərindən keçərkən yaxınlaşmaqda olan avtomobillərin sürəti, onlara qədər olan məsafə nəzərə alınmalıdır. Yol keçmək təhlükəsiz olduqda keçmək olar. Bəzən uşaqlar dəstə halında yol keçməli olurlar. Bunun üçün günün yalnız işıqlı vaxtından istifadə etmək lazımdır. Həm də bunu ancaq böyüklərin müşayiəti ilə etmək olar.

Sənişinlər avtobusu yalnız dayanacaqlarda gözləməlidirlər. Avtobus dayandıqdan sonra minmək üçün yolun hərəkət hissəsinə çıxmaq olar. Nəqliyyat vasitəsindən düşdükdən sonra ləngimədən səkiyə çıxmaq lazımdır. Bundan başqa, sənişinlər hərəkət vaxtı sürücünün diqqətini yayındırmamalıdırlar. Təhlükəsizlik kəməri olan avtomobildə gedərkən kəməri bağlamalı, motosikletdə isə motoslem geyinməlidirlər. Hərəkətdə olan avtobusun içərisində gəzmək olmaz.

Velosipedi idarə edən şəxs xüsusi velosiped zolaqları ilə, bunlar olmadıqda isə yolun, küçənin hərəkət hissəsinin kənarı ilə getməlidir. Velosiped zolağı ilə bağlı da yol nişanı mövcuddur. Yol hərəkəti qaydalarına əməl etmək, məlumatverici, xəbərdarlıq, qadağan yol nişanlarını tanımaq lazımdır.

Sizcə, yol nişanlarının yol hərəkəti qaydaları ilə hansı əlaqəsi var?

Fəaliyyət

Yol hərəkəti qaydalarını nizamlayan yol nişanları.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

1

Qadağan nişanlarını seçin və hansı ümumi əlamətləri olduğunu yazın.

4

Bu nişanların hansı qaydalarla əlaqəsi olduğunu qeyd edin.

2

Bu nişanların hansı qaydalarla əlaqəsi olduğunu qeyd edin.

5

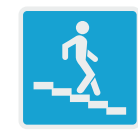
Məlumatverici nişanlarını seçin və hansı ümumi əlamətləri olduğunu yazın.

3

Xəbərdarlıq nişanlarını seçin və hansı ümumi əlamətləri olduğunu yazın.

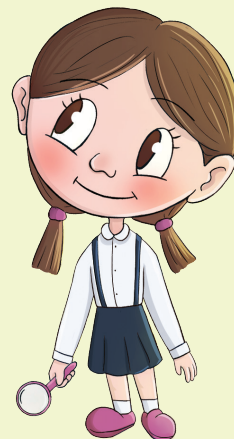
6

Bu nişanların hansı qaydalarla əlaqəsi olduğunu qeyd edin.

1. Sizcə, yol nişanlarını bilmədən yol hərəkəti qaydalarını bilmək olarmı?

2. Yol nişanlarında hansı ümumi xüsusiyyətlər müəyyən etdiniz?

Kimilər piyada adlandırılır?

Piyadalar hansı qaydalara əməl etməlidirlər?

Kimlərə sənişinlər deyilir?

Aşağıdakı qaydalardan hansı sənişinlərə aiddir?

1. Piyada zolağı və səki ilə hərəkət etmək
2. Avtobusa o dayandıqdan sonra minmək
3. Yolu piyada keçidindən keçmək
4. Velosipedi sürərkən velosiped zolağından istifadə etmək

Velosiped sürdüyünüz zaman bu işarələrdən hansını gördüyünüz yola girməzsiniz?

Uyğunluğu müəyyən edin:

1. Ayaq üstündə dayanmaq olmaz
2. Sürücünün diqqətini yayındırmaq olmaz
3. Təhlükəsizlik kəmərinə taxmaq lazımdır
4. Telefonu yanıq saxlamaq olmaz
5. Eskalatorlarda qaçmaq olmaz
6. Stüardessanın təlimatlarına əməl etmək lazımdır

təyyarədə

avtobusda

metroda

Servis nişanları haqqında araşdırma aparın və təqdimat hazırlayın.

Piyada keçidinin olması sizə "Yol sizindir!" ismarıcını verməməlidir. Mütləq hərəkətdə olan avtomobilin sürəti və aradakı məsafə nəzərə alınmalıdır.

Verilən nişanların mənalərini araşdırın.

Danimarkada qanuna görə, sürücü avtomobili işə salmazdan öncə maşının altına baxmalıdır. Çünki hansısa canlı avtomobilin altında qalaraq həyatını itirə bilər.

Uyğunluğu müəyyən edin:

Qadağan nişanları

Məlumatverici nişanlar

Xəbərdarlıq nişanları

- a) dördkünc, mavi rəngdə olur
- b) qırmızı və dairə şəklində olur
- c) qırmızı və üçkünc şəkildə olur

Yolda təhlükəsiz hərəkət etmək üçün piyadalar, sərnişinlər və sürücülər yol hərəkəti qaydalarına əməl etməlidirlər. Yol nişanları yol hərəkətini tənzimləyən vasitələrdən biridir.

25

Coğrafi obyektlər
xəritədə

Coğrafi obyektlərin yeri xəritələrə əsasən təyin edilir. Yəqin ki, hər biriniz xəritənin nə olduğunu bilirsiniz. Biz xəritələrdə müxtəlif coğrafi obyektlərin: dağ, dərə, çay, dəniz, okean, materik və adalar, ölkələr və şəhərlərin yeri haqqında məlumat alırıq. Adətən, xəritələrdə coğrafi obyektlər kiçildilərək verilir. Buna görə də bütün obyektləri xəritələrdə göstərmək mümkün deyil.

Xəritələr müxtəlif məzmununda ola bilər. Məsələn, bütün dünyanın xəritəsi, materiklərin və okeanların xəritəsi, ölkələrin və onların hansısa bir hissəsinin xəritəsi var. Və yaxud təbii zonaların təsvir edildiyi xüsusi xəritələr hazırlanır.

Xəritə əsasında biz Azərbaycanın quruda 5 dövlətlə – Rusiya, Gürcüstan, Ermənistan, Türkiyə və İranla həmsərhəd olduğunu müəyyən edə bilərik.

Xəritəyə baxdıqda Azərbaycanın dünyanın ən böyük gölü olan Xəzər dənizinin sahilində yerləşdiyi, Azərbaycanın dənizdən Qazaxıstan və Türkmənistanla həmsərhəd olduğu görünür.

Xəritələrdən inşaat işləri aparılarkən, yollar və kanallar çəkilərkən istifadə olunur. Xəritələr vətəni qoruyan hərbiçilərimiz üçün də əvəzolunmazdır.

Hazırda kosmosdan çəkilən şəkillərin köməyi ilə daha dəqiq xəritələr hazırlanır.

Sizcə, xəritələr bizə başqa hansı məlumatları verə bilər?

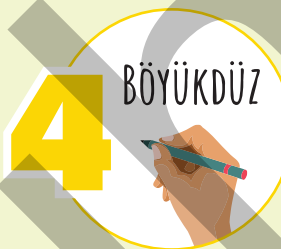
Fəaliyyət

Xəritə üzərində iş.

Fəaliyyət
üçün lazımdır:

Verilmiş xəritələrə nəzər salın. Azərbaycanın hansı ölkələrlə həmsərhəd olduğunu müəyyən edib yazın.

Azərbaycanda hansı düzənliklərin olduğunu müəyyən edin.

Azərbaycanda hansı adaların olduğunu müəyyən edin və yazın.

Azərbaycanda hansı çayların olduğunu müəyyən edin və yazın.

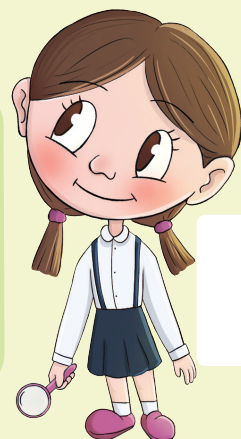
Azərbaycanda hansı dağların olduğunu müəyyən edin və yazın.

Azərbaycanın şəhərlərini müəyyən edin və yazın.

1. Xəritədə hansı coğrafi obyektləri müşahidə etdiniz?
2. Müxtəlif coğrafi obyektləri tapmaqda sizə hansı bilikləriniz kömək etdi?
3. Xəritəyə əsasən başqa hansı obyektləri müəyyən edə bilərsiniz?

Xəritədə hansı coğrafi obyektlər mavi rənglə göstərilir?
Adlarını sadalayın.

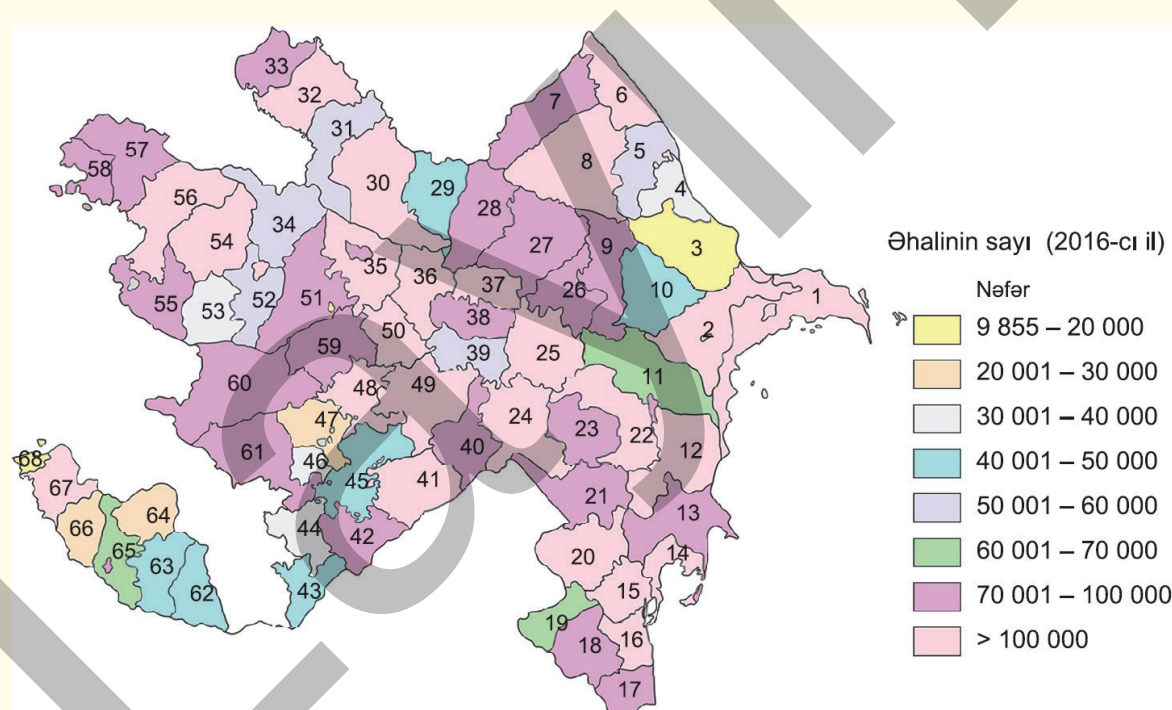
Xəritədə qəhvəyi rənglə verilən obyektlər hansılardır?

Sizcə, dünya ölkələri haqqında məlumat xəritəyə necə sığdırılır?

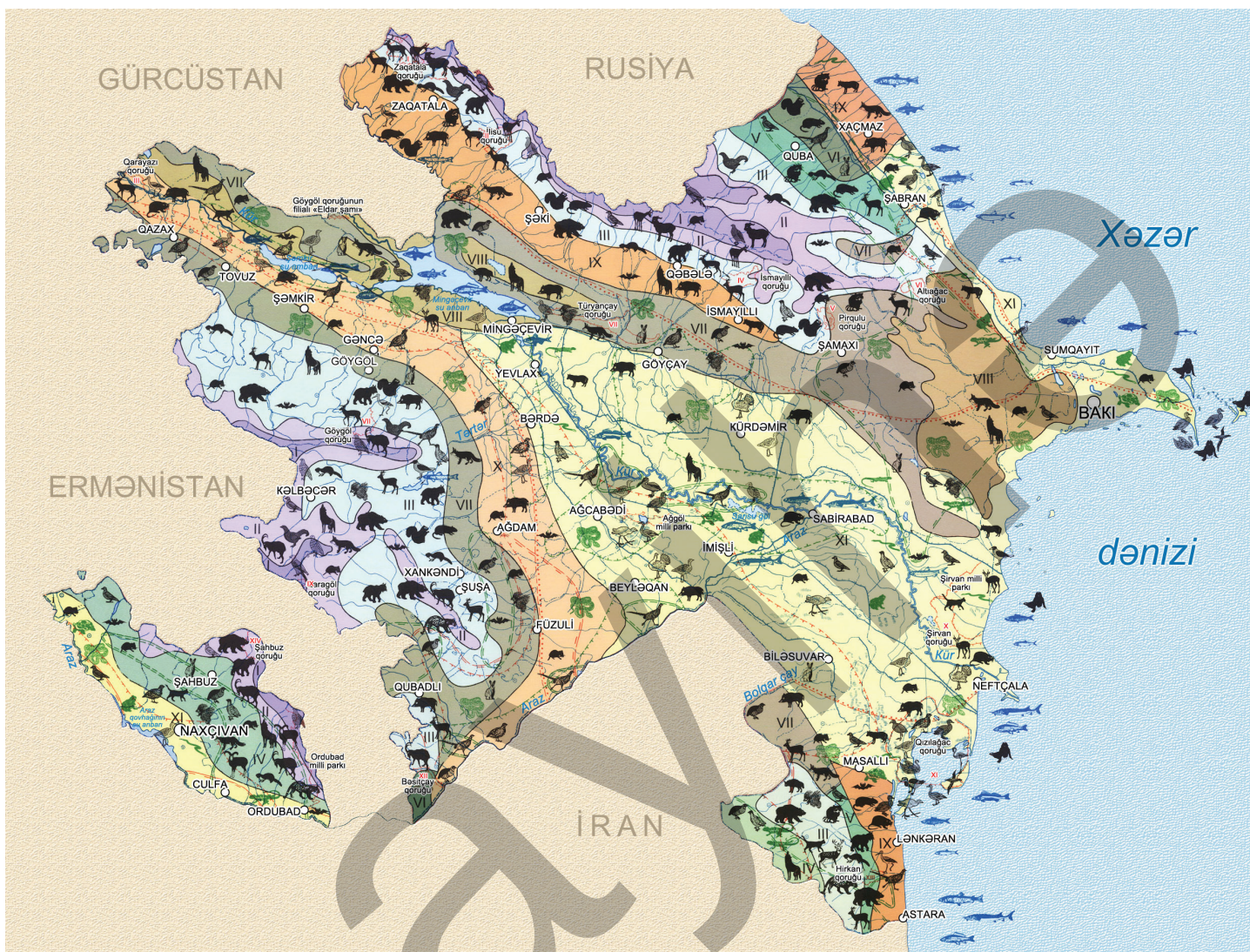

Verilmiş xəritədə Azərbaycan əhalisinin ən çox olduğu bölgələr hansı rənglə təsvir edilib?

Sizcə, bu xəritə əsasında hansı məlumatları ala bilərik?

Xəritəyə əsasən Azərbaycanda olan zirvələrin adlarını müəyyən edib yazın.

Xəritəyə əsasən Azərbaycanla həmsərhəd olan ölkələrin paytaxtlarını müəyyən edib yazın.

Sizcə, milli parklar, təbiət qoruqlarını da coğrafi obyekt adlandırmaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

İlk xəritəni yunan filosofu eramızdan əvvəl V əsrdə yaradıb. Bu xəritədə okeanla əhatə olunmuş quru kütləsi göstərilirdi. İlk tam dünya xəritəsi 1570-ci ildə nəşr olunub.

İbtidai insanlar öz ərazilərində olan obyektləri qayalar və ağac qabıqları üzərində təsvir ediblər. E.ə. 4000-ci ildə Babilistan şəhərinin mərmər üzərində işlənmiş xəritəsi dünyada ən qədim xəritə hesab edilir.

Xəritələr coğrafi obyektlərin yeri haqqında insanlara dəqiq məlumat verir. Bizi xəritələrdə dünya ölkələrinin əhalisinin sayı, hansı canlıların hansı ölkələrdə daha çox yayıldığı təsvir edilir.

Səhv fikirləri seçib onları düzgün yazın.

- Dağlar, dərələr, çaylar, heyvanlar, dənizlər coğrafi obyektlərdir.

- Azərbaycan Rusiya ilə həmsərhəddir.

- Dağlar xəritədə mavi rənglə təsvir olunur.

- Müxtəlif coğrafi obyektlər xəritədə eyni rənglərlə təsvir olunur.

Xəritəyə əsasən Qarabağ ərazisindəki çayları müəyyən edin. Adlarını yazın.

Xəritəyə əsasən Türkiyənin şəhərlərini müəyyən edib yazın.

26 Təbii zonalar

Yer kürəsinin müxtəlif hissələrində istilik və rütubət qeyri-bərabər şəkildə paylanması **təbii qırmızı zonaların** yaranmasına səbəb olur. Təbii zonaların torpaq və bitki örtüyü, heyvanlar aləmi bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir.

Təbii zonalardakı bitki və heyvanların qidalanması, həyat tərzı o ərazinin iqlim şəraitindən asılıdır. Məsələn, **Arktika və Antarktida səhralarında** temperatur çox aşağı olduğundan buranın bitki örtüyü azdır. Yayda buzdan azad olan ərazilərdə mamır, şibyə və yosunlar yaranır. Bu zonanın heyvanları güclü külək və şaxtaya uyğunlaşmışlar. Antarktidanın əsas sakinləri ağ ayı, morj, suiti və pinqvinlərdir.

Tundralarda isə yay çox qısa və soyuq olur. Qış boyu yağan qar yayda əriyir, amma torpağın donu açılmadığı üçün bitkilər aləmi zəif inkişaf edir. Tundrada yaşayan şimal tülkü, qütb bayquşu, ağ kəklik, şimal maralı soyuğa dözümlüdür.

Soyuğa davamlı **tayqa meşələri** də təbii zonalardandır. Adi meşələrdə istilik və rütubət kifayət qədər olduğundan bitkilərin əksəriyyəti həmişəyaşıl. Qonur ayı, canavar, vaşaq, sığın, su samuru, dələ, qunduz, sincab, tetraquşu, ağacdələn, bayquş kimi heyvanlar yaşayır.

Çöllər düzənlik və alçaq təpəliklərdən ibarətdir. Burada yay isti və quraqlıq keçir, ot örtüyü yaxşı inkişaf edir, taxıl bitkiləri geniş yayılır. Ona görə də çöllərdə otlayan heyvanlar, gəmiricilər, sürünənlər çox olur. Onlar arasında canavar, tülkü, dovşan, torağay, qartal və s. var. Ağaclara isə nadir hallarda rast gəlinir.

Sizcə, Yerın təbii zonalarının bir-birindən fərqli olmasının səbəbi nədir?

Fəaliyyət

Təbii zonalar və onların iqliminə uyğunlaşmış heyvanlar.

Fəaliyyət üçün lazımdır:

Qütb bayquşu

Qütb ayısı

Dəvə

Afrika dəvəquşusu

Kərgədan

Zürafə

İlan

Kərtənkələ

1

SƏHRADA

Səhradakı iqlimə aid xüsusiyyətləri qeyd edin.

4

Savannada yaşayan heyvanların şəkillərini seçin və yapışdırın.

2

Səhrada yaşayan heyvanların şəkillərini seçin və yapışdırın.

5

TUNDRA

Tundra təbii zonasının xüsusiyyətlərini yazın.

3

SAVANNADA

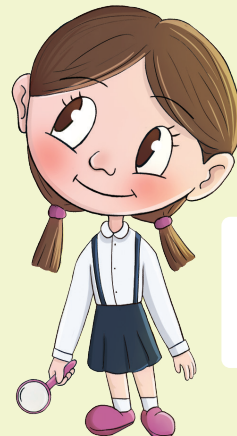
Savanna təbii zonası haqqında bildiklərinizi yazın.

6

Tundrada yaşayan heyvanların şəkillərini seçin və yapışdırın.

1. Səhrada yaşayan heyvanlar hansı ümumi xüsusiyyətlərə malikdirlər?
2. Tundrada yaşayan heyvanlarda hansı ümumi xüsusiyyətlər var?
3. Hansı təbii zonalar arasında yaxınlıq müşahidə etdiniz?

Sizcə, yer üzündə müxtəlif təbii zonaların olmasının əsas səbəbi nədir?

Heyvanlar və bitkilərin yayıldığı təbii zonalar arasında hansı əlaqənin olduğunu düşünürsünüz?

Aşağıda qeyd edilən hansı xüsusiyyətlər səhraya aiddir?

a. rütubətin çox olması

b. quraqlıq

c. rütubətin az olması

d. çoxlu yağışlaq yağması

e. gündüz temperaturun 50 dərəcədən çox olması

Şəkillərdəki hansı canlılar tundrada yaşayır?

dəvə

begemot

ilan

ağ kəklik

Verilən bitkilərdən hansı savannada çox yayılıb?

kaktus

küknar

baobab

şam ağacı

Sizcə, tundrada bitkilər aləmi nə üçün zəif inkişaf edir?

Soyuğa, şaxtaya və küləyə hansı təbii zonaların sakinləri daha dözümlü olurlar?

Sizcə, səhrada yaşayan heyvanların gündüzlər yatmasının səbəbi nədir?

Açar sözlərdən istifadə etməklə cümlələri tamamlayın.

güclü

zəif

asılıdır

asılı deyil

rütubət

istilik

Arktika və Antarktidada bitki örtüyü inkişaf edir. Meşələrdə isə və çox olduğundan ağaclar inkişaf edir. Heyvanlar aləminin olması bitki örtüyündən .

Uyğunluğu müəyyən edin.

1 Temperatur yüksəkdir, rütubət çatışmır.

2 Quraqlıq və yağış mövsümləri bir-birini əvəz edir.

3 İstilik və rütubət kifayət qədərdir.

4 Yay isti və quraqlıq keçir.

5 Yay qısa və soyuq olur.

6 Temperatur çox aşağı və buzlaq olur.

tundra

səhra

tayqa

çöl

savanna

Antarktida

Antarktidada yaşayan canlılar haqqında araşdırma aparın və təqdimat hazırlayın.

Uyğunlaşdırın.

1. Şimal tülküsi
2. Qütb canavarı
3. Dovşan
4. Canavar
5. Zürafə
6. Kərgədan
7. Kərtənkələ
8. Dəvə

savanna

səhra

çöl

tundra

“Savanna” cizgi filminə baxın və öyrəndiklərinizi müzakirə edin. Savannada ən çox yayılmış canlının rəsmini çəkin.

Azərbaycan təbiəti və ölkəmizdə yayılmış canlılar haqqında araşdırma aparın və təqdimat hazırlayın.

Fakt

Tayqadakı canlıların əksəriyyəti qış yuxusuna gedir. Çünki burada qışda temperatur -50 dərəcəyə qədər düşə bilər. Bu heyvanların arasında ayılar, gəmiricilər, sürünənlər var.

Maraqlı

Yer kürəsinin ən böyük səhrası – Saxara Şimali Afrikada yerləşir. Səhrada daimi çaylar yoxdur. Ən uzun çay isə səhradan keçib gedən Nil çayıdır.

Nəticə

Yer kürəsində müxtəlif təbii zonalar var. Onların bitki örtüyü və heyvanlar aləminin bir-birindən fərqli olmasının səbəbi müxtəlif iqlim şəraiti, istilik və rütubətin fərqli olmasıdır.

27

Təbii ehtiyatlar

Azərbaycan neft, qaz, qızıl, gümüş, dəmir və s. təbii ehtiyatlarla zəngindir. Təbii ehtiyatlar tükənən və tükənməyən olur. Su, neft, təbii qaz, mis, qızıl və s. tükənən təbii ehtiyatlar, günəş enerjisi, külək isə tükənməyən təbii ehtiyatlardır.

İnsanlar çoxdandır ki, təbii ehtiyatlardan müxtəlif məqsədlərlə, məsələn, yanacaq, elektrik enerjisi, gübrə, kağız və s. almaq üçün istifadə edirlər. Təbii ehtiyatlardan elektrik enerjisi əldə etmək isə insanların ən böyük elmi kəşflərindən biridir. Elektrikin əldə olunması üçün gur sulu çayların üzərində **Su Elektrik Stansiyaları tikilir** və suyun sürətindən istifadə edilir. Azərbaycanın ən böyük çayı Kürün üzərində Mingəçevir və Şəmkir Su Elektrik Stansiyaları var.

Bundan başqa, neft, qaz, daş kömür, torf kimi yanacaqların yandırılması ilə də elektrik enerjisi alınır. **İstilik elektrik stansiyaları** bu cür işləyir. Bu stansiyaların zərərli yönələri də var. Məsələn, onların işləməsinə sərf edilən təbii qaz, neft, kömür tükənmək təhlükəsi qarşısındadır. Eyni zamanda bu təbii ehtiyatlar yandırılarkən havaya zəhərli maddələr buraxılır.

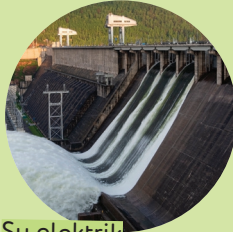
Elm inkişaf etdikcə insanlar təbii ehtiyatlardan daha səmərəli və təbiətə zərər vurmada istifadə etməyin yollarını axtarırlar. Bu yollardan biri **günəş və külək enerjisindən** istifadədir. Bunlar **tükənməyən** enerji mənbələridir. Artıq Azərbaycanda da Günəş enerjisindən elektrik enerjisi alınır. Bunun üçün Günəş panellərindən istifadə olunur. Bu panellər Günəş enerjisini elektrik enerjisinə çevirir. Bakıda, Qobustanda, Naxçıvanda, Samuxda bu cür stansiyalar fəaliyyət göstərir.

Sizcə, insanlar nə üçün alternativ enerji mənbələri axtarırlar?

Fəaliyyət

Təbii ehtiyatlar və enerji mənbələri

Fəaliyyət üçün lazımdır:

Su elektrik stansiyası

Külək elektrik stansiyası

İstilik elektrik stansiyası

Günəş elektrik stansiyası

1

KÜLƏKLƏ İŞLƏYƏN QURĞULAR

Şəkillərə nəzər yetirin və təsvir edin.

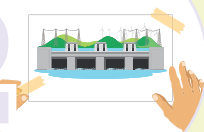
4

MİN...

Azərbaycanda bu cür elektrik əldə edilən hansı stansiyalar olduğunu qeyd edin.

2

Elektrik əldə edilən stansiyalardan birinin şəklini seçin və iş vərəqinə yapışdırın.

5

BU ENERJİ MƏNBƏYİ

Bu enerji mənbəyinin hansı təbii ehtiyatla əlaqəli olduğunu qeyd edin.

3

SU VASİTƏSİLƏ

Bu stansiyanın elektriki necə əldə etdiyi haqqında bildiklərinizi yazın.

6

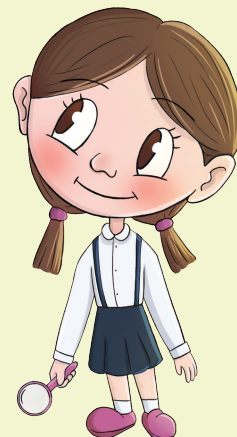
QEYD

Bu təbii ehtiyat vasitəsilə elektrik əldə edilmənin mənfi və müsbət tərəflərini qeyd edin.

1. Sizcə, elektrikin əldə edilməsində elmin rolu nədən ibarətdir?

2. Alternativ enerji mənbələri hansı səbəbdən daha sərfəlidir?

Hansı təbii ehtiyatlar haqqında məlumatınız var?

Aşağıda verilmiş təbii ehtiyatlardan hansından yanacaq əldə edilir?

neft

qızıl

dəmir

gil

Elmin inkişafı təbii ehtiyatların istifadəsi arasında əlaqə haqqında nə bilirsiniz?

Elektrik enerjisi almaq üçün insanlar hansı təbii ehtiyatlardan istifadə edirlər?

Aşağıda verilənlərdən hansından enerji alındığı zaman təbiətə ziyan vurula bilər?

qaz

torf

su

külək

günəş enerjisi

Azərbaycanda mövcud olan hansı elektrik stansiyalarını tanıyırsınız?

Ölkəmizdə elektrik daha çox hansı yolla əldə edilir?

Bu enerji ehtiyatlarından hansı tükenməyən ehtiyat hesab edilir?

külək

qaz

neft

kömür

Tükənən təbii ehtiyatları sadalayın və onların istifadəsinin təbiətə vurduğu ziyanlar haqqında danışın.

Cümləni tamamlayın.

Tükənən təbii ehtiyatların tükenməyən təbii ehtiyatlardan fərqi ondadır ki, .

Alternativ enerji ehtiyatlarından dağ çayları haqqında araşdırma aparın və təqdimat hazırlayın.

Azərbaycanda külək enerjisinin daha çox əldə edilə biləcəyi ərazilər haqqında araşdırma aparın.

Veilən fikirlərdən hansı doğrudur?

- 1 Azərbaycanın təbii şəraiti küləyin gücündən istifadə üçün yararlı deyil.
- 2 Dənizdə dalgaların gücündən də elektrik enerjisi alın bilər.
- 3 Tullantılardan elektrik enerjisi almaq mümkün deyil.

Dekorativ günəş enerji panelləri də adi evlərin dam örtüklərinə quraşdırılır. Bu panellər ev üçün elektrik enerjisi istehsal edir və eyni zamanda da evin damını qoruyur.

Qədim dövrlərdə insanlar yel dəyirmanlarından yalnız dən üyütmək üçün istifadə edirdilər. Enerji əldə etmək üçün isə ilk dəfə yel dəyirmanı Danimarkada tikilmişdir.

Təbii ehtiyatlardan elektrik enerjisi almaq üçün istifadə edilir. Təbii ehtiyatların tükənməsinin qarşısını almaq üçün külək, günəş enerjisi və s. kimi alternativ enerji mənbələri axtarılır.

Uyğunluğu müəyyən edin.

meşə

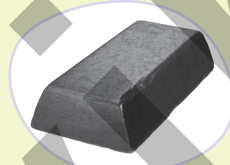
boru

neft

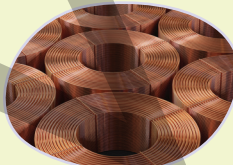
kağız

dəmir

mis qab

mis

yanacaq

İnsanların alternativ enerji mənbələrindən istifadə etməyə çalışmasına baxmayaraq, metal, kömür, neft və qaz bəşəriyyət üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyan xeyirli faydalı ehtiyatlardır. Çünki məhz onlar əldə edildikdən və elm adamları onları öyrəndikdən sonra bütün dünyada cəmiyyətin, elmin, texnikanın inkişafı daha sürətlə getməyə başladı.